

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КНИГА БИБЛИОТЕЧНО-ИНФОРМАЦИОННИ НАУКИ
Том 2, 2010

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE DE PHILOSOPHIE
LIVRE DES SCIENCES DE L'INFORMATION ET DES BIBLIOTHEQUES
Tome 2, 2010

**ТОДОР БОРОВ И РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКАТА КНИЖОВНА
КУЛТУРА И НА БИБЛИОТЕЧНО-ИНФОРМАЦИОННИТЕ НАУКИ В
БЪЛГАРИЯ**

ТАТЯНА ЯНАКИЕВА

*Tatyana Yanakieva. TODOR BOROV AND THE DEVELOPMENT OF
BULGARIAN LETTERS AND LIBRARY-INFORMATION SCIENCE IN
BULGARIA*

Subject of this study is Todor Borov's role for the creation and practical realization of an innovatory model of bibliographic services in line with European models, as a major element of the cultural policy of Bulgaria. This model had taken shape in the first half of the 20th century under the influence of ideas prevailing among Bulgarian intelligentsia (Alexander Theodorov-Balan , Nikola Mihov, Alexander Balabanov and others), the German theoretical school of the 20s-30s, a school whose disciple Borov was, and later, the Russian bibliographical school. In a number of publications T.Borov outlined his views on book-science, bibliography, library science, and scientific information as academic disciplines. T. Borov believed in a model of values of book science as a discipline for the working on the creation of books and publishing activities, however of new, original, useful books, necessary for the public. From a theoretical point of view T. Borov considers bibliography as a specific field of research, on the border between bibliography and textology, book science, literary criticism, and history, fringe sciences, associated with the text as a sovereign information source. T.Borov created his own specific research method, based on a

combination of bibliographic and textological research, a unique and clear genre in Bulgarian humanitarian sciences, which stand for 'a critical-bibliographic study'.

In library practice T.Borov called for the establishment of a system of cultural institutions and provides management methods and an organization of activities corresponding to level of European theory and practice of the 20th century. He launched and carried out a large-scale project, where these institutions are planned as the support of supreme Bulgarian culture proper. Central to this project are books, T.Borov's vision is based on the concept of the use of recorded information and knowledge, through specialization and differentiation of intellectual activities, as well as the implicit manifestation of this process in cultural activities. T.Borov's greatest achievement is the creation of the Bulgarian Bibliographical Institute as a model information institution (the 40s – to the 60s) and the organization of the modern National Library (the 40s – 50s) of the 20th century.

T.Borov has also played a major role in the field of education in Library Information Science (LIS) in Bulgaria. Owing to his efforts the University of Sofia created the first specialized university chair in this field and introduced the discipline at the University. He promoted a an innovative model for the training of specialists for the needs research libraries and information centers, which require overall library training as well as specialization and thus acquire professional competencies for library. T.Borov has created a flexible curriculum, guaranteeing the effective potential of universities, the convergence and integration in the curriculum for training specialists in archival studies and LIS, interdisciplinary subjects within the curriculum.

Тодор Боров оставя трайна диря както в българското висше образование, така и в българската култура през отминалия ХХ век. Той е първият организатор в България на модерни институции, свързани с книгата, създател и реализатор на един мащабен проект, в който тези институции са замислени като опори на висшата българска култура. Центърът на този проект е книгата, а неговата визия за култура се опира на идеята за оползотворяване на записаната информация и на знанията чрез специализация и диференциация на духовния труд и имплицитно проявление на този процес в културните дейности. Той е личност с ключова роля за модернизация на българските библиотеки и на библиографско-информационното обслужване по европейски образец, за създаване на модерно библиотечно-информационно образование в България.

Струва ни се , че е назряло времето делото на Тодор Боров да стане обект на по-обстойно проучване, не само за да отдадем дължимото на ярка личност, “прекосила” отминалия ХХ век, но и още веднъж да премислим българската традиция в нашето научно и образователно наследство в нейното съотношение към съвременето.

Каква е ролята на проф. Тодор Боров в развитието на българската книжовна политика през изминалия ХХ век?

За книгата

Тодор Боров извървява всички пътища, които отвеждат до книгата. Той се изявява във всички роли, свързани с нея – от журналист до редактор на периодични издания, от наблюдател на книжовния живот у нас – до библиокритик, от изследовател на социалната роля на книгата – до позицията на теоретик-книговед, за да стигне до собствена визия за книжовната политика на България.

Още в началото на 20-те години на миналия век можем да разчетем в изявите на младия публицист наченките на преход от отделни рецензии за автори и книги към по-общ книговедски поглед върху състоянието на книжовния живот в България. На страниците на в. „Развигор”¹, а по-късно – във вестник „Литературен глас”² Т. Боров поставя тревожни въпроси за книгопроизводството в страната, за съдбата на българските издателства след войните, за ниската цена на книгата, за слабия интерес на читателя към българския автор, за политиката на българските книжари, за липсата на информация за книгата.

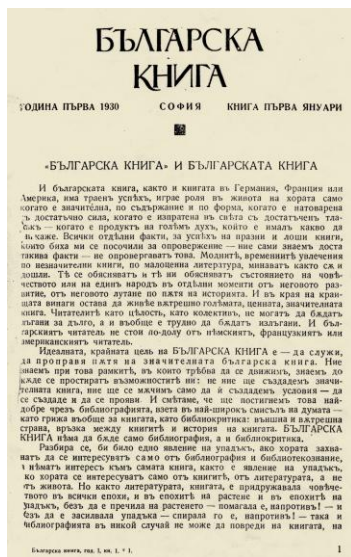
Специализацията му в Берлинския университет, където в продължение на 3 години изучава източноевропейска история и литература, библиография и вестникознание обогатява неговите идеи за ролята на книгата като главен носител на човешката култура, компетентните мнения на специалисти като Милкау, Ивински, Шнайдер, Брентано и др. му разкриват значимата роля на библиографията в книжния сектор и пораждаат импулс за реформа в българската култура на книгоиздаването.

Т. Боров е човек на действието. В края на 20-те години той впряга цялата своя неизтощима енергия в осъществяването на едно значимо начинание – списание „Българска книга”. Това е модерното, европейското по дух книговедско списание в България, което се представя пред българската публика в 1930 г., посреща се с всеобщо

одобрение от българската общественост, получава десетки положителни отзиви и у нас, и в чужбина.

Какво прави това списание различно от всички предходни опити за такъв тип издания?

Отговорът трябва да търсим в неговата нова концепция. Тя е изградена върху дихотомични ядра: библиография – критика; книгоиздаване – реклама; териториалност – екстериториалност на информацията; преходност – ценност на книгата. Те са ясно изразени в програмната статия на списанието – „Българска книга” и българската книга³. Главната негова цел, както сам Т. Боров заявява, е „да служи и проправя пътя на значителната българска книга”, да служи и за нуждите на книготърговията, и за рекламиране на българската книга в чужбина. Средството за осъществяването на тази цел е библиографията, разбирана в най-широк смисъл – като грижа за книгата, като библиокритика, която ще разглежда връзката между външната и вътрешната страна на книгата, между книгата и историята на книгата. „Българска книга” си поставя за задача да задоволи както научно-библиографските интереси на публиката, така и практически да съдейства за развитието на българското книгоиздаване и книгоразпространение като чрез библиографията създава ред около книгите и обогатява писменото слово.

Амбицията на Т. Боров е да превърне „Българска книга” в ръководен орган на българското книгознание, който да съдейства за създаване на професионални сдружения на издатели и книжари, да убеди българската общественост в необходимостта от библиографски институт, от специално подготвени кадри за работа на книжното поле, от създаване и възпитание на българския читател. Проектът „Българска книга”, макар и да няма продължителен живот, очертава насоките на една нова културна политика по

европейски образец, опираща се на библиокритиката.

През 30-те и 40-те години в анализите си на книжовните явления Тодор Боров се придържа към популярната в първата половина на XX в. идея за „*neue Sachlichkeit*“ – предметност навсякъде и във всичко. Като библиокритик, който вмениява на библиографията ролята на „сито за книгите“, което трябва да отсее ценната книга от незначителната, той счита за важна своя задача да наложи тази тема в българската култура. Така се появяват статиите – „Живата българска книга“ (1931), „Най-популярната българска книга“ (1937), а няколко десетилетия по-късно. – „Книги и ... книги. Няколко неспразнични мисли върху българската книга“ (1965), „По пътя на вечните книги“ (1980).

Като се опира на мненията на литературни критици и историци, писатели и поети, философи и учени от цял свят – Платон, Аристотел, Хораций, Боало, Гьоте, Шопенхауер, Енгел, Бюфон, Лонгин, Брандес, д-р К. Кръстев и др., Т. Боров търси опори за обективна оценка на трайното в българската литература. На критичен анализ е подложен инструментариумът, с който борави библиокритикът – доколко е обективна оценката, базирана на многото издания на една книга; на продадените копия от едно заглавие; на търсенето и четенето на книги в обществените библиотеки; на образователната система, която „канонизира“ определени творци и творби, ограничавайки свободата на читателя да избира; на настойчивостта, с която епигоните „натрапват“ на общественото мнение автори и произведения; на литературната мода и на променливите литературни вкусове във времето; на случайността, която дава шанс на едни творби да оцелеят, а други, може би много по-значителни – загиват; на стила и силата на поетическото внушение; на обществено значимите идеи на книги, макар и без ярка художественост, но които са повлияли на големи маси от хора.

В анализа на Т. Боров са изтъкнати ограниченията на всеки един от тези методи, без да се абсолютизира нито един от тях. За Т. Боров всяка оценка трябва да почива на система от критерии, които да отразяват външни и вътрешни фактори и диалектичното взаимодействие между идеи – книги – публика.

В края на своя дълъг творчески път в статията „По пътя на вечните книги“ той интерпретира разпространеното мнение за „окончателна ревизия на времето“, от която се очаква да отсее ценното от малоценното в книжнината, като отговор на въпроса „Какво търсим?“ – „книги, оказали някога въздействия върху българския читател, ако и да са изместени след това; или книги *живи*, които и днес се четат?; книги за днешния и утрешен български читател или книги, които да ни

представят пред света?; за кой читател – литературно образование или за хората, които рядко посягат към книгата?; книги, укрепващи националното съзнание на българина, или произведения, будещи революционен устрем (особено у младежта); или пък книги, които ни отварят очите за света, вдъхват ни някаква доза мъдрост?; книги или произведения?; книги, които съществуват, или книги, които ще съставим сега – сборници, антологии, христоматии”⁴?

Неговият личен избор за трайното в българската литература го насочва към старата българска литература, но представена от отлични познавачи с текстове на съвременен български език, към трудовете на Никола Михов и на писанията на чужденци за България, които ще дадат възможност „да се погледнем с чужди очи”, към автобиографични разкази на български дейци като „човешки документи”, разкриващи душевността на българина”. Заклучението му, плод на дълголетен размисъл по темата, и на житейска мъдрост, придобита в дългия негов живот, преживян с книги и за книгите, е, че „изобщо като цялост, като колектив, взети във времето, читателите не се лъжат”.

Методологически историкът на българската книга, според Т. Боров, може да постигне предметност, точност и конкретност в изследването на книжовните явления само ако се опре на библиографията – на статистическите показатели, които тя може да му осигури. Студията „Българската книга” (1935 г.) е образцов пример за приложение на тази методология като основа за извеждане и интерпретация на тенденции в историческото развитие на книгата и мястото ѝ в културните процеси. Анализът му се опира на данни, почерпени от ретроспективната и текуща библиография на България, за: *количество* на книгите; *темпове* на книгоиздаване по години; *географско разпространение* на българското печатно и книгоиздателско дело; *брой книги* на глава от населението; *обем на книгата*; *цена* и начин на формирането ѝ; *тираж*; *художествено оформление*; *съотношение между оригинални и преводни книги*; *книги на чужди езици* в България; *разпределение на книгите по съдържание*; *вложен капитал* в книгопроизводството и ролята му в стопанството на страната. Всеки един от тези статистически параметри е подложен на критична оценка. Така например, според статистическите показатели за книгоосигуреност на глава от населението, България през 30-те години на миналия век е на второ място в Европа. Т. Боров доказва, че статистическата картина е изкривена поради различия в изходните данни. Той е привлечен от връзката между книгата и читателя в различни исторически времена – неразделна и силна в епохата на Възраждането,

слаба и без значимо обществено въздействие в следосвобожденската епоха. Като изследовател той се стреми да изведе метода на библиокритиката в духа на социологията на знанието, да интерпретира фактите. Затова е толкова убедителен в заключението си (или присъда?): „Всеки народ има такава книга, каквато заслужава – с достойнствата и недостатъците си книгата е отражение на неговия живот”.

Много от въпросите, които Т. Боров още тогава поставя, кореспондират с полемики и дискусии от нашето време – за литературния канон, за новия прочит на автори и творби, за интерпретативната естетика, за историята като съвкупност от лични истории, за библиометрията като изследователски метод, опрян на статистическата библиография.

В своята прощална лекция „И книгознанието е наука” Т. Боров оглежда обекта на книгознанието – „това многообразно проявление на човешко творчество, което ние за удобство сме нарекли накратко *книга*”. Без да пропусне да отбележи, че изследвания и проучвания на този удивителен феномен се явяват още в древността и Средновековието, Т. Боров е убеден, че за непресекващ поток от литература по книгознание може да се говори едва в епохата на печатната книга.

В анализа си за предмета на тази наука, Т. Боров съзира стремеж към непрекъснато разширяване. Този стремеж, отбелязан и от Г. Шнайдер, фиксиран и в енциклопедичните определения от средата на ХХ в., на практика налага термина „книгознание” като означение на „целокупното знание за книгата” и измества по-ранното – „библиография в широк смисъл”. Бихме казали, че онова, което в 30-те години на миналия век Т. Боров означаваше като „библиокритика”, във втората половина на ХХ в. влиза вече в обсега на книгознанието.

Приема ли Т. Боров тази терминологична метаморфоза? Като изтъква, че „книгознание” е сборно означение на всички отрасли, свързани с историята и съвременното книгоиздаване и обхваща система от проблеми, Т. Боров заявява: „Но ако оставим засега на съседите тяхното – на библиотекари и библиографи, на полиграфисти, психолози, педагози, социолози, икономисти и т.н. – и потърсим ядката на нашата наука, ще я видим несъмнено преди всичко в задачата: да проучи и изясни феномена *книга*, в неговите исторически и съвременни аспекти, днес значи на първо място – да обхване с научни средства производството на книги, т.е. книгоиздателското дело. И тук именно би трябвало, струва ми се, да се осъществява връзката между

наука и практика: книгознанието следва да извършва проучвания, за да бъде полезно на практиката, на книгоиздаването, а не като самоцел⁵.

След един обширен преглед на литературата по книгознание, на неговите теоретици и техните изследвания, на неговите печатни органи и институции, Т. Боров развива своите възгледи за валидността на обекта на науката в задаващата се епоха на новите информационни и комуникационни технологии с вътрешното убеждение, че книгата, не само не губи, но засилва своето интелектуално значение. Според него най-разпространеният модел на книговедски изследвания, насочени към веригата издателство–печатница–книжарница–библиотека–читател, е в известен смисъл ограничен. В концепцията на Т. Боров на книгознанието се вменияват оценъчни функции, настоява за въвеждане на критериални методики – т.е. той се връща към идеите за библио-окритика. Според него „най-парливият от многообразните въпроси, който следва да си постави комплексната наука книгознание днес е, струва ми се: няма всичката тая маса от напечатана хартия е нужна, оправдан ли е тоя все засилващ се книжен потоп?“⁶.

Т. Боров е последователен в създаването и в отстояването на един ценностно ориентиран модел на книгознанието като наука за книгосъздаването и книгоиздаването, но само на истински нови, оригинални, полезни, нужни книги.

За библиографията като наука

Очертават се две основни направления в дейността на Т. Боров в тази област. Първото е свързано с интерпретацията на библиографията като знаниева система, която ни отвежда в полето на текстуалния анализ. При знаниевата (когнитографската) трактовка на библиографията за основен обект на библиографията се приема текста (в широкия смисъл на това понятие) – без текст няма обект на изследване и съответно на библиографиране. Второто направление е свързано с организацията на библиографията като система за достъп до записана информация. Тези две направления, макар и да очертават различни перспективи за изследвания и изява, са свързани помежду си.

В теоретичен план на първо място се откроява осмислянето на библиографията като специфично поле на научноизследователска дейност и създаване на изследователска методология, изградена на нейна основа. Досега на този въпрос не е обръщано достатъчно внимание при изследванията за Т. Боров. Внимателният анализ за формирането на неговата научна методология ни отвежда към библиографията на текстове⁷. Именно библиографията на текстове

ражда убеждението му, че библиография и текстология са методологически свързани. Тя се вмести в неговата теоретическа концепция за „библиография в широк смисъл”, концепция, която е в синхрон с доминиращата в западната теоретична литература в края на XIX и началото на XX век представа за библиографията. Тази връзка се изтъква и от неговия син Цв. Тодоров, който разказва пред френската журналистка Катрин Портвен: „... в Германия и впоследствие в България баща ми бе станал истински специалист по библиотечно дело: написал е няколко книги в тази област. Бе извънредно ерудиран човек, страстен почитател на книгите, влюбен в Чехов, изчел беше и осемте тома с неговата кореспонденция. Той бе също и издател на български писатели класици, но в англосаксонския смисъл на думата, специалист по оформянето на текста”⁸.

Работата му на този терен започва още по времето, когато следва славянска филология в Софийския университет. Насърчават го неговите преподаватели – професорите Михаил Арнаудов, Стефан Младенов, Боян Пенев, Ив. Д. Шишманов и Ал. Балабанов. Проф. М. Арнаудов му възлага първата научна задача – да подготви библиография на трудовете на проф. Иван Д. Шишманов⁹. Тази първа задача потапя Т. Боров в морето на библиографската евристика и му разкрива нейните възможности като основен инструмент за търсене на информация. С проф. Стефан Младенов и с проф. Б. Пенев го свързва работата му върху езика на Пенчо Славейковата „Кървава песен” – сравнително изследване на прижизненото (от 1911 г.) и на посмъртното издание на поемата (от 1919 г.)¹⁰, в което проличава отношението на младия Т. Боров към текстологичните проучвания като средство за изследване на творческия процес у писателя. Голямата школа за оползотворяване на връзките между библиография и текстология за Т. Боров е работата му във вестник „Развигор”. Привлечен за литературен сътрудник (а впоследствие и за съредактор) във вестника от Ал. Балабанов, той се насочва по примера на своите учители към темата за рецепцията на чужди автори у нас. Интерес за

него представляват публикуваните преводи на големи световни писатели на български език, както и отзивите за тяхното творчество в българския печат. В „Развигор” в началото на 20-те години се появяват няколко негови библиографски прегледа за проникването на Верлен, Достоевски, Байрон, Петьофи, Гьоте¹¹ в България.

Пак на основата на библиографски издирвания са изградени и първите негови значими проучвания за Елин Пелин – „Книжовната дейност на Елин Пелин. Критико-библиографски преглед”¹² и „Елин Пелин в нашата литература. Общи впечатления”¹³. Първото от тези изследвания има за цел да издири и представи началото на творческия път на Елин Пелин – от първата му печатна работа през 1894 г. в списанието за ученици „Извор” (Русе) до 1904 г., когато завършва първият етап от неговото творчество. Силното присъствие на библиографа в това оригинално по жанр изследване личи във внимателното издирване на текстовете, излезли изпод перото на Елин Пелин и пръснати по страниците на периодичния печат до 1904 г., в тяхното точно описание. Установено е авторството на ред Елин Пелинови творби, подписани с различни имена и псевдоними, представена е вярна картина на ранното творчество на писателя в публикация, която и днес не е изгубила извороведската си стойност за българската литературна история. Библиографското издирване е проведено в трудни условия – описанието на оригинални български и преводни художествени произведения от периодичния печат по онова време не е уредено, а за периода до 1900 г. изобщо не съществува. Извършена е една полезна работа, която има голямо значение за едно бъдещо издание на Елин Пелин. И не е случаен фактът, че през 1938–1942 г. именно под редакцията на Т. Боров излизат първите „Съчинения” в пет тома на големия български творец. Втората работа представя оценка за интереса на българската критика към творчеството на писателя. И в нея критикът и библиографът вървят ръка за ръка. Библиографската точност и скрупульозност се допълват от ярко изразена оценка за стойността и значението на критическите размишления върху Елин Пелин. Като определя по-голямата част от тях като незадоволителни (с изключение на няколко статии на проф. Балабанов), Т. Боров заключава: „Елин Пелин е всепризнат белетрист, без да има критици, които непрекъснато да привличат вниманието на публиката към него. Читателите сами го налагат на критиците”.

Все в посока на библиографски издирвания на текстове, свързани с подготовката на персонална библиография и чрез нея – изграждане на творчески портрет, представя забележителното изследване на Т. Боров за Александър Балабанов¹⁴. Т. Боров има съзнанието, че създава

станалата вече традиционна в юбилейните сборници персонална библиография по повод на едно честване. Но близките му връзки с Балабанов, оригиналната и щедро надарена артистична личност на юбиляра тласкат библиографа да излезе от строгите рамки на хронологично подредените библиографски описания и да търси и създаде нова форма – симбиоза между библиография и историко-критическо изследване. За да припомни известни само на малцина близки приятели обстоятелства, при които е възникнала някоя Балабанова творба, за да одобри някоя от неговите културни изяви, да разкаже за литературните му пристрастия и вражди, литературният съратник, свидетелят, приятелят Т. Боров апострофира непрекъснато библиографа Т. Боров. Широкият жанров диапазон на Балабановото творчество – от фейлетоните, стиховете до научните изследвания, пръснати в стотици български и чужди издания, в дълготрайни и в случайни столични и провинциални вестници и списания, в сборници, календари и паметни листове, театрални програми и реклами, поставя на изпитание евристичните способности на библиографа.

Убеден, че литературната дейност на Балабанов трудно се поддава на библиографско фиксиране, защото тя е не само в печатаните му работи, а в цялостното въздействие на неговата личност върху нашия културен живот – в подкрепата му на важни инициативи и реформи в областта на културата и науката, във възпитанието на младата българска интелигенция в Софийския университет, в просветната му дейност на широката българска общественост чрез многобройните му сказки из цяла България, Т. Боров стига до извода, че формата, същността на литературното творчество налага избора на средства и способности за библиографското му отразяване. Т. Боров търси начин да представи адекватно на значението им някои Балабанови трудове, превърнали се в събитие в българския културен живот – неговия превод на „Фауст“, статията му „Списания и писатели“ и много други. Това пресяване на библиографски факти, интерес към литературните полемики и литературните лагери, свързани със съдбата на Балабанов, очертават определени тенденции в метода на Боров – да вниква дълбоко в съдържанието на текстовете, зад фактологично точните библиографски описания да търси сложната и конфликтна личност на твореца, да запази за потомството живо изображение на литературните нрави – и в крайна сметка да не превръща литературоведската библиография в скучно счетоводство.

В творческия път на Т. Боров цикълът на библиографско-текстологичното изследване започва с библиографиране на авторски текстове и се затваря с подготовка и издаване на събрани или избрани

съчинения. Четиридесет години след появата на „Литературната дейност на Ал. Балабанов” – през 1973–1978 г., Т. Боров представя на българските читатели двутомник с избрани студии, статии, рецензии и спомени на Ал. Балабанов, а през 1979 г. събира „разхвърляните” му автобиографични бележки в една неиздадена приживе повест „И аз на тоя свят”. Ако при Елин Пелин и Александър Балабанов Т. Боров върви от библиографско-текстологично изследване към подготовка на техните събрани и избрани съчинения, то при автори като Ботев и Смирненски редакторската работа върху текста на писателите довежда до библиографско изследване. Типична в това отношение е библиографията, поместена в изданието на съчиненията на Хр. Смирненски, направено съвместно от Т. Боров и Т. Измирлиев през 1932–1933 г. Библиографската работа по издирване на „първопечатите” на Хр. Смирненски, търсенето на последния приживен текст на една творба, изразяващ окончателната воля на поета, довеждат до създаването на една скрита библиография на текстовете, която потъва, вгражда се в тритомника на Хр. Смирненски, присъства в „снет”, „подчинен” вид в отделните томове. Нуждата от по-широка библиографска информация налага включване на самостоятелни библиографски указатели към отделните томове. В първия е приложен показалец на произведенията на Хр. Смирненски в хронологичен ред според датата на първото им публикуване. В третия том е включен библиографски списък на всички издадени, но невключени в тома прозаически творби на Смирненски. Желанието да се даде възможност на читателя да надзърне в творческата лаборатория на поета налага грижлива работа по бележките към отделните томове. И тук библиографията играе важна роля. Сочат се библиографски данни за първата публикация на всяка творба, подписът на автора, възпроизвеждат се текстови промени за творби, които имат повече приживени издания, отбелязва се поводът за възникването им. Извършена е значителна изследователска работа за установяване атрибуцията на десетки текстове, подписани от Хр. Смирненски с многобройни псевдоними и пръснати из нашия хумористичен печат. Конкретната документално-текстологична работа, която Т. Боров извършва като редактор на Хр. Смирненски, Елин Пелин, Хр. Ботев и др., го навежда на ценни идеи за ролята и задачите на библиографията в структурата на събраните съчинения, за мястото ѝ във вариантния апарат, за да се подобрят неговите справочни качества, да се осигурят необходимите за изследователите пълнота, сигурност и удобство при ползването им. Обобщенията на резултатите от редакторската работа,

направени в „Издания на Хр. Смирненски”¹⁵ и „За изданията и текста на Ботевите песни”¹⁶ са не само принос в теорията и методиката на редактирането, но имат важно методологическо значение за персоналната библиография на български писатели¹⁷ като средство да развие в система едно литературно творчество и да изясни мотиви, причини и последствия от една или друга творба на учения и писателя.

Т. Боров създава свой специфичен изследователски метод, основаващ се на съчетание между библиографско и текстологично проучване, и на уникален и разпознаваем жанр в българската хуманитаристика. Този жанр той означава като „критико-библиографски очерк”, „критико-библиографски обзор”, „критико-библиографски преглед”, „критико-библиографско изследване”. Като ярки проявления на този жанр ще посочим още „Гогол в България”¹⁸, „Чехов в България”¹⁹, „Руската литература на 18 век в България през епохата на Възраждането”²⁰, Маяковски на български”²¹ и др.

Имаме всички основания да твърдим – с тези свои изследвания Т. Боров дава плът на идеята си за „библиокритика”. Той създава модел за

„критико-библиографско изследване”, чиято функция е – да се създаде надеждна основа за критично изучаване на всички извори при ясно осъзнаване на факта, че този жанр не изчерпва всички възможни аспекти на проучване: „За нас бе ясно от самото начало, – казва той в студията „Чехов и България” – че и най-пълното събиране на данните за преводите на Чехов на български, за публикувани статии върху него, за постановки на негови пиеси на българката сцена и пр., няма да

изчерпи, няма да даде пълна картина на влиянието, което Чехов е оказал върху българина, с което е подпомогнал прогресивното развитие на нашия народ. Но тия данни са все пак сигурна основа за всякакви по-нататъшни изследвания”.

Тодор Боров разгръща „знаниевия” модел на библиографията като наука на границата между библиография – текстология, книгознание, литературна критика и история, свързани с текста като суверенен информационен обект²² и очертава насоки за бъдеща работа на този терен на ученици и последователи.

За библиографията като информационна система Теория, организация и управление

Второто направление в библиографската дейност на Т. Боров е свързано с усилията на част от българската интелигенция за изграждане на нова културна и научна политика в България, която да включва модерна информационна система и развити информационни институции и дейности в страната.

Още в началото на 20-те години гласът на младия Т. Боров се чува ясно в обществените обсъждания по тази тема. В една ранна статия от 1921 г., поместена в „Развигор” и озаглавена „Нашата библиография”²³, той подлага на критична оценка състоянието на текущата и ретроспективна национална библиография на книги – текущата излиза с големи закъснения, т.е. не изпълнява основното си предназначение, а ретроспективната се нуждае от ново издание на Балановия „Книгопис за 100 години”, което да включва всички „добавки и оправки” и заключава: „Опити много – библиография няма. Нямаме я навярно, защото не ни трябва, защото още не ѝ знаем облагите...”. Той поставя остро въпроса за необходимостта от аналитична разработка на периодичния печат за нуждите на българската наука. В статията „Една необходима библиография”²⁴ Т. Боров оглежда направеното до този момент от Стоян Мързев, Алберт Гечев, Христо Герчев, Димитър Консулов, Стилиян Чилингиров и посочва пречките за реализацията на подобен проект – липсата на пълна колекция от периодиката в българските библиотеки, разпокъсаните усилия на учени и библиографи – всички приноси в тази област са главно по отделни отрасли на знанието. Най-значимата инициатива за библиографиране на поместените в периодиката статии, предприета от Ст. Чилингиров, не намира финансова подкрепа от българските власти. В „Библиография на С. Чилингиров”²⁵ Т. Боров представя подготвения в

ръкопис забележителен негов труд*. Той високо оценява текстологичната работа на съставителя – отбелязани са не само авторски статии, но и такива, подписани с псевдоними, инициали, акроними, включени са също и интервюта, кратки съобщения за изнесени сказки – и настоява библиографията да бъде отпечатана, въпреки големите разходи, необходими за това начинание.

В началото на 20-те години на XX век Т. Боров е един от малкото, които поставят и теоретични въпроси, свързани с библиографията. Заслужава да отбележим статията му „Излишни библиографии” (1923 г.)²⁶ – един ранен опит в българската теоретична литература за оценка на библиографията като организирана система за информация в областта на науката и културата. Като основни критерии за оценка на тази система той посочва – *пълнота, точност и системност*. Пълнотата на едно библиографско проучване е условие, без което „виждаш само това, което е отбелязано, а не можеш да знаеш липсите”; точността изисква прецизност при изработката – „всяка точка и запетая, всяка цифра, буква и знакче имат при библиографското отбелязване значение, но само когато са на своите определени места”, а системността означава логично и удобно групиране на описанията, препратки между записи на свързани смислово текстове, стройна и добре обмислена класификация.

Ако сравним казаното в „Нашата библиография” с развитите в статията „Излишни библиографии” становища, ще установим промяна във възгледите на Т. Боров – истинското библиографско изследване изисква не само „труд и постоянство”, а още: литературна честност, познаване на литературата, която се библиографира, съобразителност при систематизирането, „и още нещо, без което всички тези качества остават отделни неспоени елементи – природна склонност, с оглед на която стария Н. А. Рубакин създаде нова научна дисциплина „Библиографическая психология”. Сиреч, известна специална дарба, от каквата има нужда и при всяка друга област на науката и изкуството”²⁷. Тези думи показват, че Т. Боров е добре осведомен – следи новостите в библиографската теория, познава и приема положително изследванията на Н. А. Рубакин в областта на библиографската психология от началото на 20-те години, и то още преди да е излязла известната и високо оценена монография на Рубакин „Психология читателя и книги” (1929 г.). За Т. Боров в науката библиография изискванията към библиографа са

* Указателят обхваща статии в периодичния печат, публикувани през периода 1844–1910 г. и според Т. Боров съдържа над 200 000 заглавия, разпределени хронологично-азбучно в 4 дяла (1844–1880; 1880–1890; 1890–1900; 1900–1910).

същите, както във всяка друга наука – склонността към подобни занимания да се основава на интелект и природно влечение.

Критично е отношението му към списание „Книгописец” като орган на създадения през 1918 г. от група български интелектуалци Български библиографски институт. Според Т. Боров това списание, въпреки заявените високи претенции, не задоволява изискванията на читателската публика нито по отношение бързината на информацията, нито по отношение подбора и систематизацията на представените заглавия: „Преди две-три години, например, излизаше в София едно месечно списание „Книгописец”, орган на „Българския библиографски институт”(?!). На осем месеца излизаше по една книжка, та всичко за две години се събраха три свезки по 32 страници. И поне като се бавеше толкова, да излизаше от него нещо свястно! – Въпреки, че за редактор бе обявен А. Теодоров-Балан, и за „постоянни сътрудници” почти всички наши стари и изпитани библиографи – С. Аргиров, д-р Н. Михов, Н. Начов, С. Чилингиров и др. – цялото списание бе оставено, доколкото знам, на ръцете на една студентка, която от библиографията смисляше толкова, колкото и от бетон-армэ ... Поразително нехайство!

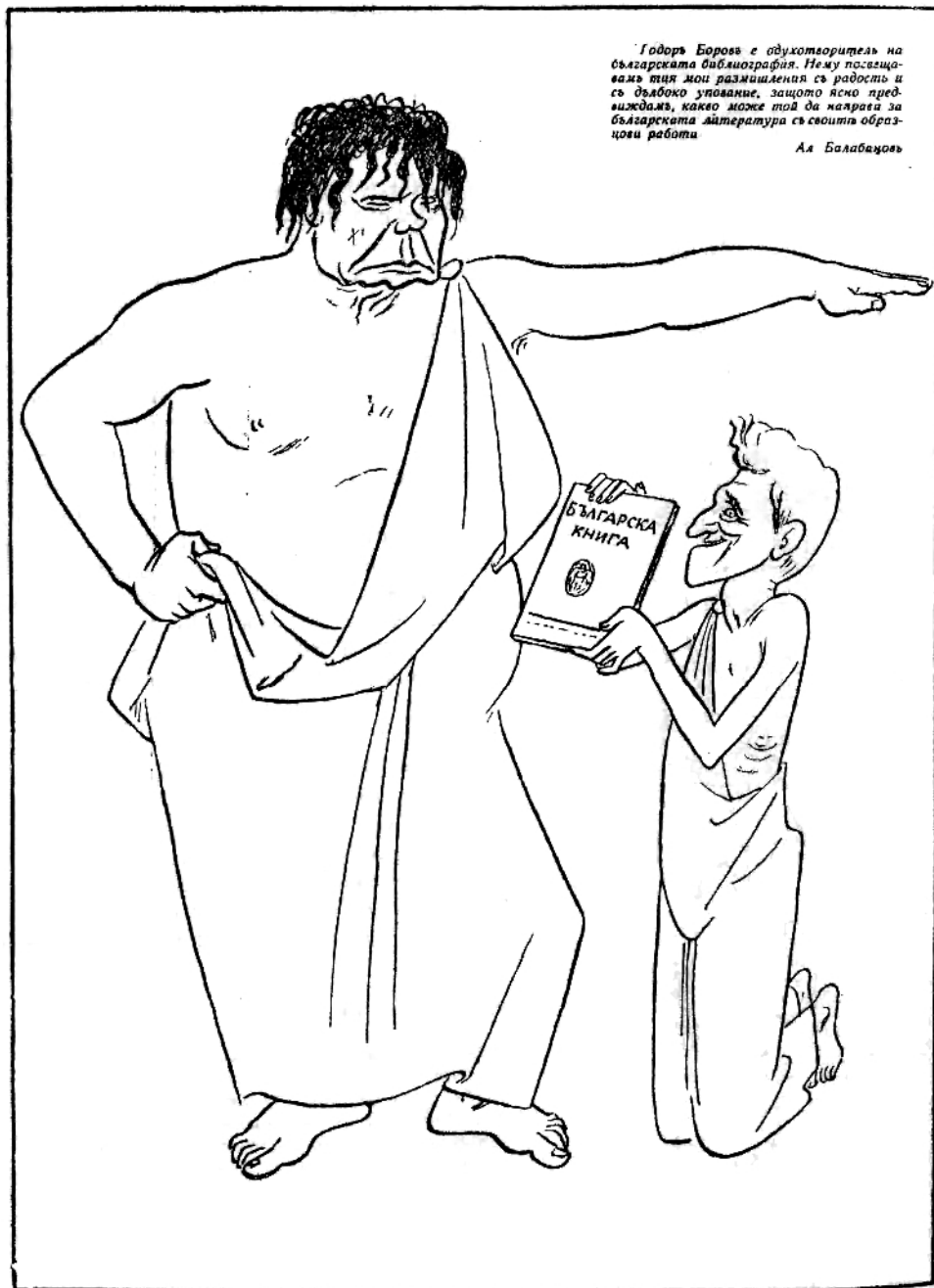

Навярно и самият редакционен комитет ще е мислил, че стига само „труд и постоянство” – пък ако ще би и на някой невежа – за да се постигне всичко в тази област. А списанието излизаше само за смях на малцината странични читатели, които знаеха за неговото съществуване”²⁸. Сравнявайки българския „Книгописец” с библиограф-

ски списания като „Das Deutsche Buch” и „Русская книга”, той констатира пълната несъстоятелност на българските опити за създаване на модерна библиографска информация.

Можем да кажем, че в тези ранни идеи на Тодор Боров виждаме успешно защитен възглед за библиографията като научна дейност, ясно формулирани критерии за оценка на библиографското проучване, изтъкване на съществени елементи от методиката на библиографската работа. Предложена е програма за действие, която включва преиздаване на Балановия „Книгопис за сто години” заедно с поправките и добавките към него, цялостна аналитична разработка на

ПРЕЖДЕ УБО БОЛГАРИ НЕ ИМЪХОНЪ КНИГЪ, НО
ЧЪРТАМИ И РЕЗАМИ ЧЕТААХОНЪ И ГАТААХОНЪ
ПОГАНИ СОНЩЕ

Боровъ къмъ Балабановъ: Позволи ми, учителю, да дамъ на това племе книга.

Карикатура отъ ИЛИЯ БЕШКОВЪ

периодичния печат – първоначално на възрожденската периодика, а впоследствие – подготовка на десетилетни показатели само на подписани статии от следосвобожденския печат, систематизирани по автор и предмет.

Макар ранните идеи на Т. Боров за организация на библиографската информация в България да са свързани с формулираните от Ал. Теодоров-Балан цели и задачи на Библиографския институт, трябва да се оцени критиката му към практическата работа на тази мъртвородена институция от позициите на водещи теоретични концепции в Европа през 20-те години, която показва творческия потенциал на младия Годор Боров.

*

Съществена роля за формиране на негова собствена програма за реорганизация на библиографията като информационна система в областта на културата и науката изиграва специализацията му в Берлинския университет. Немската школа в библиотекознанието и библиографията е водеща в Европа през 20-те години на миналия век. През 1924–1927 г. Т. Боров слуша лекциите на изтъкнати немски специалисти със световен авторитет – Георг Шнайдер, Йорис Форстиус, Фриц Милкау и разширява научната основа, върху която понататък се развива неговата теоретико-приложна дейност. В Германия той може да оцени възможностите, които предоставят на изследвателя и читателя образцово уредените библиотеки, каквито са немските библиотеки. Тази специализация го въвежда и в перспективите за изграждане на модерна информационна система за библиографска информация, основаваща се на международно сътрудничество.

Библиографските инициативите на редица международни организации през първата половина на XX в. – Международния библиографски институт, Обществото на народите (Лига на нациите), Института за интелектуално сътрудничество, Международната федерация на библиотечните асоциации, организирани световни конгреси* и оценката на тези организации за библиографията като важен фактор в международното интелектуално сътрудничество – изграждат у Т. Боров нова оптика към проблемите, свързани с книгата и библиографията, насочена към създаване на необходимите институции, професионален печат, кадри и образование.

* Международна конференция по библиография, организирана от МБИ в Брюксел през 1910 г., библиотечарските конгреси, организирани от ИФЛА през 1930 г. в Италия (Рим, Флоренция и Венеция) и през 1935 г. в Испания (Мадрид и Барселона)

След завръщането си в България** в ред свои публикации през 30-те и 40-те години Т. Боров информира българската публика за изданията на международните организации, ползва поместените в тях изследвания, статистически данни. Без да изброявам всички, ще посоча тук статията му за второто издание на „Index bibliographicus”²⁹, световния регистър на библиографски списания от всички области на науката, излизащо от името на Интернационалното бюро при Организацията за интелектуално сътрудничество***, подготвено от Марсел Годе, директор на Швейцарската държавна библиотека, и Йорис Форстиус от Пруската държавна библиотека. Първото издание на този международен справочник, подготвено от същия екип, е същевременно и първата библиографска публикация на Обществото на народите.

За Т. Боров идеята за международно сътрудничество се превръща в централна за модернизацията на информационната политика в България по европейски образец. Тя изисква преустройство и нов начин за организация в дейността на културните институции, свързани с книгата, библиотеките и библиографията. За това свидетелстват и цитираните от него думи на Йорис Форстиус, публикувани на страниците на водещото библиотечно списание „Zentralblatt für Bibliothekswesen” (Jg. 47, Hft3, 1930, p. 133): „Изработването както и при първото издание на Index-a е преди всичко работа на националните библиотеки на отделните страни, които с това поемат отговорността за своята страна, особено за пропуските. Че сътрудничеството за една такава библиографска работа лежи в рамките на задачите, поставени от държавните библиотеки, едва ли може да се оспори от някого. Би било тясно, ограничено гледище, ако централните библиотеки смятат задачата си за изпълнена с това, че събират литературната продукция на своята страна и я запазват за използване и от най-далечните поколения. Не, те имат и по отношение на живущата генерация да

** Т. Боров се завръща в България през 1927 г. Интерниран е за 18 месеца в Лом поради съпричастността му към септемврийските събития от 1923–1924 г., когато заедно с А. Страшимиров, Й. Хербст и Хр. Ясенов редактира „Бюлетин” на Общия помощен комитет за пострадалите от Септемврийските събития и поради критичните му оценки за политическия живот в България в опозиционно настроеното списание „Нарстуд” (Берлин), орган на Съюза на българското студентство в чужбина. През 1929 г. със съдействието на проф. Ал. Балабанов и други приятели се завръща в София. Тук Т. Боров започва своята професионална реализация в българските библиотеки – първоначално в Университетската библиотека в София (1929–1931), а после в библиотеката на Българската земеделска и кооперативна банка (1931–1944), чиято модерна сграда е създадена по проект, подготвен от самия него и арх. Иван Вълчанов.

*** Т. Боров го нарича „Институт за духовно сътрудничество”

изпълняват още и други задължения, те трябва истински да работят, навсякъде, дето им се представи случай за разпространение на знание и познание. Те трябва чрез уреждане на справочни места и книгообменни бюра, чрез улесняване на книгообмена и там, дето е нужно, чрез поемане на общи библиографски задачи да се покажат като истински библиотечни централи на своята страна; и най-после – да сътрудничат на всички интернационални библиотечни предприятия тъй, че да представят достойно страната си и да подпомагат общата работа. Нека на призованите към сътрудничество на новото библиографско предприятие библиотеки и други институции не липсва духа на истинския идеализъм, готовност и преданост към работата³⁰.

Тази статия, както и редица други като „Българската литература в чуждите енциклопедии“³¹, „Научни трудове на българи в преценка на чужденци“³², „България пред чужденците“³³, „Slavische Rundschau за България“³⁴, „Българска книга“ пред чужденците³⁵ и други очертават още една нова насока в библиографската програма на Т. Боров – системна информация, насочена към чужденците. Дефицитът на такава информация той усеща особено силно в странство – погледът отвън към България показва сериозни слабости в информационната политика на българската държава. В много международни справочници, европейски списания и вестници липсват сведения за България, за нейния културен и научен живот. Избраната от страната ни стратегия – издаване на списания на чужди езици в България като „Bulgarian British Review“, „La revue bulgare“ и др., на антологии и отделни книги, преведени на чужди езици, макар и да допринасят за утвърждаването на културните връзки със света, не са достатъчни – те достигат до много тесен кръг чужденци и, както той се изразява – „подбират нещата, които искаме да покажем според нашата българска мярка“.

За Т. Боров необходимостта от библиографско информирание на чужденците намира опори в делото на акад. Никола Михов – убедително доказателство за широките възможности за изследователска работа, опряна на библиографски проучвания и оползотворяваща постиженията на библиографията в западните страни. В списание „Българска книга“ Т. Боров помества своята първа оценка за монументалното библиографско дело на Н. Михов – рецензията за труда „Bulgarien und Bulgaren im Urteil des Auslandes. 2. Werke in deutscher Sprache“ (1929)³⁶ като част от широко замисления и блестящо изпълнен свод „България и българите според чужденците“, високо ценен от специалистите в чужбина, но недооценен от българската наука.

Пренос на идеи, свързани с оползотворяването на модерни европейски виждания за изграждане на интернационална информационна система в областта на науката, съзираме в статията „Науките в България днес”³⁷ – един ранен опит в нашата библиотековедска литература да се постави въпроса за ползата от библиографска информация в науката, за структурите и методите на информационното осигуряване. Използван е модерният за времето си метод на анкетирането. Подбрани са петнадесет български учени-експерти в различни области на знанието. В анкетата са поставени въпроси, които трябва да посочат от една страна – какво е достигнатото ниво на съответната наука в България (основни трудове, проблеми, които са разрешени и които се разработват, предстоящи задачи, печатни органи) – а от друга – какво е състоянието на информационната инфраструктура (спомагателни и специални помощни научни институти, какво е направено и какво се прави за по-широкото разпространение и популяризиране на научните постижения).

Формата, в която анкетираните представят своите отговори, е кратък обзор в обем 4–5 страници. „Ние бяхме въодушевени – казва авторът – от съзнанието за важноста на тая наша анкета, която ще накара да се осъзнае поотделно състоянието на всяка наука и ще представи в обща и подробна, и конкретна картина резултатите от усилията на българската научна мисъл от няколко десетилетия насам, ще определи условията и задачите на науките в България, ще изтъкне българският дял в общата сграда на световната наука”³⁸.

Идеите на Т. Боров, разгърнати в „Българска книга”, вестник „Мир”, „Литературен глас”, „Българска мисъл”, „Отец Паисий”, „Училищен преглед”, са основа на една формираща се програма, която извежда организацията на библиографската информация от националния дебат и показва амбиция за участие в модерните информационни процеси от първата половина на ХХ век. Тази програма очертава нови перспективи на информационната дейност, апелира за широк излаз на международната сцена както на българската литература, така и на българската журналистика и библиография. Тя е насочена към създаване на модерна културна политика. Опорите на тази политика той вижда в нормативната ѝ уредба, в нейните институции, в управлението и организацията им, в състоянието на човешките ресурси, ангажирани в културните процеси.

На първо място ще разгледаме отношението на Т. Боров към библиотечното законодателство – основа за развитие на библиотеките като най-масова културна институция в България. Още през 1922 г. в

една ранна статия в сп. „Пролом“³⁹ той изразява своето отношение към „Закон за учредяване на достъпни народни библиотеки“ и към приетия в същата година „Закон за депозиране на печатни и литографни произведения в народните библиотеки“ от 1920 г. и оценява като стъпка в правилна посока увеличението брой на депозитни екземпляри и на депозитни библиотеки, поемане на контрола върху депозита от Народната библиотека, наваксване на пропуските в издаването на текущите библиографски бюлетини*.

Едно десетилетие по-късно в статията „Българската библиография и Народната библиотека. 1. Библиографическият бюлетин“⁴⁰ Т. Боров отново насочва общественото внимание към правното устройство на депозита като важна част от националната културна политика. Той припомня историята на това законодателство и интерпретира смисъла му – да се документира българската културна дейност, да се създаде архив на българската книга в Народната библиотека, да се съхрани книжовната българска памет, да се осигури в нужната степен комплектуването на библиотеките с българска литература, да се осигури текуща информация за новата българска книга чрез „Български книгопис“. Към традиционните аргументи Т. Боров прибавя и нов – „Български книгопис“ е най-сигурният инструмент за запознаване на чужденците с българската книга – получава се в 250 чуждестранни библиотеки и научни институти и е най-разпространеното наше издание зад граница. Пренебрежението на властите** към този закон и подценяването му като фактор в българската културна политика той счита за изостаналост и малокултурие.

Каква е интерпретацията на Т. Боров за институционалното понятие за култура?

За Т. Боров институциите „на висшата култура“ са музеи, библиотеки, академии, университети, театри и научни институти. Той настоява за създаване на специализирани културни институции, свързани с книгата, които да предложат на обществото нов тип културно-информационно обслужване, което да конкурира традиционни практики и да разшири спектъра от дейности в този сектор. Традиционните български институции – читалищата са видени не само през погледа на историка, който оценява историческата им роля като културно-просветни средища. В рецензия за книгата на Ст. Чилингиров „Български читалища преди Освобождението“⁴¹ Т. Боров

* Има предвид издаването на спрелите по време на войната текущи библиографски бюлетини за годините 1910–1920.

** Българската държава спира кредита за печатането на „Български книгопис“ през 1933/34 г.

заключава: „Днешният път на читалищата не е във възвръщането към възрожденския корен, а в търсене и формулиране на нови задачи, съзвучни с новите задачи на българската просвета и култура”⁴².

Идеята за активно участие на книгоиздателствата в създаването на оперативна информация за новата българска книга в условията на слабата библиографска дейност в България, защитена в статията му „Книжарски каталози”⁴³, също е насочена към преосмисляне на традиционни практики и настоява за сътрудничество между книгоиздателствата за създаването на нов културен продукт – общ книжарски каталог, за да се избегне дублирането, да се реализира икономия на средства, да се постигне бързина, ефективност и пълнота на информацията. Високият образец е дейността на Съюза на немските книжари, създали образцова информация за книгите на немския книжен пазар.

В институционалната структура на българската култура Т. Боров вижда необходимост от самостоятелен Български държавен архив. В статията „За българските архиви”⁴⁴ той заявява: „...никой български министър на просветата не намери и до днес време и воля, знание и възможност да създаде Български държавен архив, да създаде паметта на новата държава, тоя институт за „концентриране на държавната мисъл” (Muesebeck), след създаването само на който държавата ще встъпи в пътя на своя съзнателен живот”⁴⁵. И тук традиционната практика – наличие на архивен отдел в Народната библиотека „без точно определени граници и компетенции и без елементарни условия за развитие и за опазване на събраното в него” – е противопоставено на културни практики в други европейски страни.

В статията „Съвременни задачи на българските библиотеки”⁴⁶ Т. Боров не само изтъква ролята им като най-масов културен институт, но навлиза по-дълбоко в организацията и управлението им. Той набелязва пътища, по които може да се увеличи книжовният им имот: съгласуване на комплектуването между големите наши библиотеки, за да се избегне дублиране на закупената литература; увеличаване на чуждата литература чрез книгообмен с чуждестранни библиотеки, основаващ се на размяна на собствени издания на библиотеките, на българската научна литература, на дублетни екземпляри. За партньори в книгообмена препоръчва големите библиотеки в Съветска Русия, в славянските страни, в европейските държави, където има славянски отдели, а за посредник при замяната – антикварни книжарски фирми, които събират списъци на предлаганите дубликати и организират информацията за тях. В тази статия за първи път у нас се поставя въпроса за управление на депозита като източник за комплектуване на

големите библиотеки (например нужен ли е пълен депозит за всички тях), за баланса на интереси между библиотеките от една страна и издателите и печатарите от друга, за отделяне на „мъртвата литература“ от активния фонд на библиотеката и изнасянето ѝ в специализирано хранилище, и др. под. Това са идеи, които и днес стоят в основата на съвременната организация и управление на библиотеките.

*

Безспорно в комплекса от институции, които се свързват с паметта на нацията – библиотеки, архиви, музеи, Т. Боров акцентира най-силно върху Народната библиотека. За Т. Боров добре уредените национални библиотеки са първостепенни културни институти, най-трайните хранилища на паметта на една нация и опори за развитие на науката ѝ. Той споделя една науковедска концепция от първата половина на ХХ в., развита от големия немски изследовател и организатор на науката Оскар фон Милер – в надпреварата и конкуренцията на народите ще се наложи онази страна, която разполага с най-добрите институции за изследване и наука⁴⁷.

Два са основните проблема, които Т. Боров настойчиво поставя на обсъждане в нашия печат – промяна във функциите и задачите на Народната библиотека и нуждата от модерна сграда като опора за осъществяване им.

Първият системен проблем, който той извежда, е необходимостта от разширяване на функциите на националната библиотека. В поредица от статии „Българската библиография и Народната библиотека. 2. Само бюлетинът ли?“⁴⁸, „Българската библиография и Народната библиотека. 3. Български библиографски институт“⁴⁹, „Основната българска библиография“⁵⁰ Т. Боров подлага на критика библиографската програма на Народната библиотека, която се ограничава само до текущата библиография. Той настоява във функциите ѝ да се впишат по-широки информационни задачи. На традиционната практика на нашата Народната библиотека той противопоставя визията на международните институции за националните библиотеки, която акцентира и върху активното им участие в една бъдеща система за библиографска информация без езикови и териториални ограничения. Тодор Боров настоява за промяна в нормативната уредба („Държавата и библиотеките“⁵¹), която да отрази тази нова тенденция и препоръчва на Висшия учебен съвет през 1933 г. при изработване на нов Закон за народната просвета да се

регламентира създаването или на нова информационна институция – Български библиографски институт, или към Народната библиотека да се създаде специална научна длъжност, за да се подготви създаването на такъв институт.

Вторият проблем засяга сградата на Народната библиотека. Т. Боров твърде рано осъзнава нуждата от модерна сграда като условие за развитие и нормално функциониране на библиотеката. Още през 1922 г. той пише: „Един културен институт, който – добре подреден и воден може да ни постави на висотата на западните народи, е оставен едва ли не на произвола на съдбата! Ще продължи ли много това убийствено отношение към нашите първи достояния?“⁵². Многобройни са неговите публикации по тази тема през 30-те и 40-те години. Голяма част от тях са представени в „Книги. Библиотеки. Библиография“* в цикъл, озаглавен „Сграда за Народната библиотека“⁵³, в който е разказана „дългата печална история“ на квартирните ѝ неволи. За Т. Боров една специално построена сграда на Народната библиотека трябва да бъде не просто красиво модерно здание, а дом на библиотеката, който ще ѝ осигури възможност да разгърне своята дейност като научен и изследователски институт и ще има символно значение – „за дълги години ще бъде паметник на равнището на българската култура в новата българска държава“⁵⁴.

В бурното обществено обсъждане на конкурсния проект за сграда на Народната библиотека Т. Боров защитава библиотековедска позиция. Според него основополагащи идеи на подобен проект трябва да бъдат:

- сградата да осигурява безпрепятствено изпълнение на основните функции на една националната библиотека;
- да отразява визията за нейното бъдещо разрастване;
- проектирането да се извършва съвместно с библиотечен специалист.

Той критикува както библиотечните параметри в заданието (например съотношението между настоящия книжовен фонд на библиотеката и перспективите за нарастването му, функционалните връзки между помещенията за публиката и служебните помещения), така и конкретни технически параметри (размери на помещенията, разстояние между лавиците в депото и др.). Критиката му се основана на значими чуждестранни изследвания по библиотечна архитектура⁵⁵ и

* „Книги. Библиотеки. Библиография“ има две издания – (1. изд. 1941; 2. изд. 1947). Цикълът е представен и в двете издания и включва: Накратко разказана дълга печална история; Народна библиотека ли?; Конкурсът за Народна библиотека; Хроника на бъдещия културен историк.

на неговите лични впечатления от модерни чужди библиотечни сгради*. Позоваванията на европейски и американски авторитети като Ф. Милкау, Г. Лей, П. Ладевиц, Ч. Соул и др. не са просто демонстрация на ерудиция, а преди всичко стремеж да се изведат ръководни принципи. Т. Боров защитава идеята за изработване на един подробен „алгоритъм“ на взаимовръзките между трите компонента на модерната библиотека – книгата, библиотекарят и публиката, които архитектът да превъплъти в своите планове.

*

Неспособността на Народната библиотека да развие модерна система за библиографска информация, отговаряща на европейските

станданти, убеждава Т. Боров, че е нужна самостоятелна информационна институция. Благодарение на неговите настойчиви усилия през 30-те и 40-те години идеята за *Български библиографски институт* отново влиза в дневния ред на българското общество.

* През 1938 г. посещава Швейцария и Германия и се запознава с дейността на образцовите библиотеки в Цюрих, Берн, с библиотеката на ООН в Женева и с Баварската кралска библиотека в Мюнхен като делегат на Комитета по строителните работи към БЗК банка, която възнамерява да строи специална сграда за библиотеката. През 1940 г. участва в проектирането и съвместно с архитект Иван Вълчанов. Библиотеката е обзаведена с модерни мебели и библиотечна техника и е една образцова ведомствена библиотека.

За каузата, традиционно подкрепяна от многозаслужилите библиографи Ал. Теодоров-Балан и Никола Михов, са спечелени през 30-те години и нови застъпници – дейци, свързали своята професионална кариера с Народната библиотека като Божан Ангелов, Райчо Райчев, изявени учени, писатели, журналисти като Симеон Радев, акад. Петко Стайнов, проф. Д. Бъров, проф. Т. Владигеров, Богомил Нонев, Стефан Станчев, Г. Караславов, Иван Сестримски и др. Инициативата е подкрепена и от министър-председателя проф. Богдан Филев и от главния секретар на Министерството на просветата проф. Борис Йоцов.

В началото на 1941 със Закон се учредява автономно научно учреждение – Български библиографски институт под върховния надзор на Министерството на просветата, управлявано от петчленен комитет*.

Програмният документ, наречен от Т. Боров беседа пред приятели, и озаглавен „Защо ни е нужен Български библиографски институт?“⁵⁶, дефинира целите на тази информационна институция: „Да избавим днешния човек от излишно четене, да освободим отчасти времето му и така да направим една крачка напред към мисленето със собствена глава: достигнатото от другите да се установява леко, за да гради по-нататък всеки това, което той лично има да направи; да улесним, да поощрим съгласуваната, колективната работа, в допълнение към индивидуалната – и с това да услужим на едно характерно направление на днешното време: стремеж към синтеза; да можем да впрегнем в нашата кола усилията и на миналите поколения – нашите сили ще се увеличат стократно; ако можем да допринесем малко, за да ни разбират по-правилно в чужбина и за да разбираме по-правилно ние чужденците, т.е. за международно духовно единение, за изглаждане противоречията между народите; И когато работим дребното, еднообразното, незабележимото в нашия Български библиографски институт, ние ще имаме съзнание, че служим на една голяма цел, на която заслужава човек да посвети живота си“.

Основните задачи на Института са:

- регулярно издаване на текущата национална библиография;
- изработване на ретроспективни репертоари за българската книжнина;

* В комитета участват с по един представител Българската академия на науките (научия секретар на БАН Иван Пеев Плачков), Софийския университет (проф. Ал. Балабанов), Народната библиотека (Елин Пелин), Съюза на книгоиздателите и книжарите (неговия председател Христо Хаджиев) и Тодор Боров.

- централизирана каталожна обработка на книгите;
- подготовка на сводни каталози на чуждестранните книги и периодични издания, за да се избегне скъпо струващото дублиране и да се изгради национална политика в комплектуването;
- организиране на национално и международно книгозаемане;
- международен книгообмен;
- създаване на библиографско-информационна служба за устни и писмени справки;
- организиране на курсове за подготовка на библиотечни и библиографски специалисти.

*

Можем да заключим. В навечерието на Втората световна война Т. Боров се изявява като културен политик, който защитава идеята за модернизация на културните институти в България. Определяйки се като *независим наблюдател* на българския културен живот през 30-те и 40-те години на миналия век, Т. Боров се вглежда в слабостите му и изживява неуредиците му според собствения негов израз „почти като лична обида”. Неговата позиция на наблюдател „*отвън*” му дава възможност да идентифицира поведението на носителите на културата, да извърши „дисекция” на съществуващите културни образци и да посочи нови, към които се стреми да привлече все повече представители на културата. В този смисъл можем да го определим като носител на културна промяна.

Т. Боров създава разгърната и детайлизирана програма за реорганизация на културните институции, свързани с книгата, които да предложат на обществото нов тип културно-информационно обслужване. Център на тази програма е модернизацията на библиотечното дело в България и създаване на библиотеки, обърнати към публиката и нейните потребности. Т. Боров излага принципи и методи за управление и организация на дейността им на нивото на европейската теория и практика от ХХ век.

Като културен политик, оценяващ стратегическото значение на една добре изградена информационна система за развитието на съвременната наука, той предлага реорганизация на библиографската дейност и библиографското обслужване. Най-пълно тази негова позиция е защитена в монографията „Пътя към книгите” (1942) – труд за научното знание и организацията на научния живот в модерния свят. Именно тук той развива една науковедски ориентирана

информационна стратегия. Нейната главна цел – преход от национална към интернационална организация на научния живот, изисква разделение на труда в процеса на научното изследване. Ученият трябва да бъде подпомогнат от отлично подготвени библиографи, които могат да използват библиографията като инструмент за търсене на информация и като метод за систематизиране на знанията.

На тази водеща идея отговаря и структурата на книгата. Т. Боров разглежда на първо място най-важните институции за информация и документация, организиращи знанието и осигуряващи достъп до него, разкрива методите и способите за организация на информацията – правила за библиографско описание, съставяне, поддържане и използване на каталозите, библиотечните класификации като инструмент за ориентация в документалния свят, изтъква евристичната роля на основните справочни и библиографски трудове и на края изяснява ролята на метасистемата, наречена „библиография на библиографията” като вход в света на информацията.

В труда на Т. Боров „Пътят книгите. Увод в библиографията” е представен теоретичният модел на информационното обслужване. Концентриран израз на идеите за модернизация и създаване на нови

информационни институции предлага документа „Защо ни е нужен Български библиографски институт” (1941 г.), в който е разгърнат един мащабен стратегически проект за реорганизация и дълготрайно въздействие върху българската култура.

Цялостна реализация на своя културен проект Т. Боров успява да осъществи в десетилетието след 1944 г. Тогава в страната се създава благоприятна обстановка за развитието на библиотеките и библиографията.

Новото народнодемократично правителство оценява широката социална функция на библиотеките като най-масова

културна институция и възможностите им да събират и разпространяват социалистическа литература в страната. В годините на утвърждаване на нов обществен строй, ползвайки се от съветския опит, на библиографията е отредена ролята на инструмент за пропаганда и

налагане на комунистическата идеология в България. В търсенето на личност, която може да осъществи управлението и организацията на този процес, вниманието на властите се насочва към Тодор Боров. Той е идеалният кандидат за този пост – личност с леви убеждения*, ярко обществено присъствие, практически опит и отлична професионална подготовка. В интервюто си с журналистката Катрин Портвен синът му Цветан Тодоров определя този избор така: „След идването на новия режим на власт баща ми стана директор на Народната библиотека, доста важен пост, за който подхождаше идеално, защото бе едновременно и компетентен, и с леви убеждения”⁵⁷. Тогава Т. Боров е назначен едновременно за директор на Народната библиотека в София и на Българския библиографски институт**. Сякаш погален от съдбата, Т. Боров за един кратък период от своя живот се превръща в точния човек, попаднал на точното място в точното време, за да реализира един от най-мащабните и с дълготрайно значение културни проекти в България.

В тежките следвоенни години, в съсипаната от бомбардировките София, в труден преход към нов тип обществени отношения, при безпаричие, само в продължение на едно десетилетие Т. Боров успява да осъществи всичко, за което се е борил. И когато препрочитаме спомените му „Как бе завършена Народната библиотека”⁵⁸, не можем да определим дейността му от онова време по друг начин, освен като културен подвиг. Тези спомени разкриват какво може да направи един човек с изключителна енергия и огромен ентузиазъм, когато следва призиванието си. В борбата с бюрокрацията и спънките от всякакво естество, Тодор Боров успява да запази новото здание от посегателства, да отстои предназначението му, да запази строителните материали за нуждите на библиотеката като в борбата си използва всички възможни средства – подкрепа на приятели и съмишленици, личните си връзки в политическите и културни среди, професионалните си знания, журналистическата си дарба. Организира мощно лоби в печата, в Народното събрание, излиза на протестни демонстрации заедно със студентите от Университета в защита на библиотеката. И постига невъзможното. Успява да дострои недовършената сграда на библиотеката, създава от купчината книги, натрупани в подземията на

* Темата за идейните убеждения на Т. Боров изисква отделно самостоятелно разглеждане.

** Т. Боров е избран за директор на ББИ през 1943 г. и остава на този пост до 1963 г., когато Институтът е включен в състава на Народната библиотека. За директор на Народната библиотека е назначен на 1 дек. 1944 г. и остава на този пост до 15 април 1949 г.

Съдебната палата, модерна европейска библиотека. Организира Библиографския институт като съвременно информационно учреждение, което поема всички отговорности и всички предизвикателства за създаването на библиографската информация в страната.

В периода 1944–1949 г., когато Т. Боров оглавява двете най-важни институции в областта на библиотечното дело – Народната библиотека и Българския библиографски институт (ББИ), започва реализацията на широко замисления библиотечен проект. Т. Боров следва предварително изградения план за действие, набеязан от него още преди Втората световна война.

Най-важна е законодателната основа, съответстваща на новите промени в страната. Само шест месеца след избора на Т. Боров за директор на Института, е подготвен и е приет нов закон за задължителния депозит (май 1945 г.). Законът е повлиян от съветския опит. Т. Боров изяснява насоките на търсената промяна както с преодоляване на стари слабости (намаляване на срока за депозиране, задължителни технически изисквания, минимални книгописни данни, увеличение на глобите), така и с необходимостта от промяна във функциите на законодателството: „Броят на депозитните екземпляри се увеличи на 20 – по съветски образец, и при предстоящото одържавяване на книгоиздателското дело в България депозирането трябваше да служи занапред не само за целите на регистрацията, но и като извор за комплектуване на редица по-големи библиотеки и институти”⁵⁹.

Законът подобрява постъпленieto на текущата книжовна продукция в националното хранилище и създава предпоставки за реформи в текущата национална библиография. Навременното ѝ излизане е една от първите успешно осъществени задачи – още през април 1945 г. се отпечатва тримесечният бюлетин „Български книгопис”, посрещнат добре от българската и чуждестранна публика*. От 1949 г. той вече е месечно издание. Последователно се урежда текущата регистрация на другите видове издания – периодика, библиографски издания и библиотековедски публикации, служебни издания и дребни публикации (отразявани от 1950 г. в специален отдел към „Български книгопис”). Едновременно върви и попълването на наследените от предвоенния период липси в регистрационната

* Появяват се многобройни отзиви в печата, тиражът му от 1500 екземпляра, значително по-голям от предвоенния период, се изчерпва бързо, заявки за закупуването му постъпват от СССР, Публичната библиотека в Ню Йорк, от библиотеки във Франция, Швейцария, Швеция, Виена и т.н.

национална библиография. Започва и работата по създаване на така необходимите за изследователска работа репертоари на българската книжнина – на възрожденския печат, на книгите от следосвободения период (1878–1944 г.), на периодиката за един век (1844–1944 г.). В основните картотеки са натрупани около 100 000 библиографски описания на книги и 9 000 – на периодични издания. Именно през тези първи пет години (1945–1949 г.) двете институции под ръководството на Т. Боров успяват да постигнат това, което в целия предходен период не е направено – текущата национална библиография „стана това, което трябваше да бъде по замисъла на своя създател – стана текущ информатор, а не само закъснял регистратор.”⁶⁰

Т. Боров е първият ръководител, въвел екипното начало като основен подход в осъществяването на важни библиотечни проекти. В двете институции се създават програмни колективи, които трябва да създадат методическа основа за изпълнението им. Разработват се конкретни организационни практики и подходи, които включват: проучване на чуждия опит, анализ на българската практика, избор на модел, подготовка на проект, обсъждане, апробация в реални условия.

Така се подготвя първата инструкция за библиографско описание на книги „Правила за описание на книги в народните библиотеки” (1947). В програмния колектив са привлечени изтъкнати специалисти – видният български библиограф акад. Н. Михов, сътрудници на Института (Б. Божинова-Троянова, Д. Ганчева), на Народната библиотека (Л. Грекова, Ст. Станчев, Л. Албанска), представители на големите провинциални библиотеки и библиотеки към правителствени учреждения. Както свидетелства Т. Боров в предговора⁶¹ към „Правилата”, проучен е внимателно чуждият опит, анализирана е българската практика, избран е модел за работа, подготвен е проект, обсъден на няколко последователни съвещания, апробиран е в отдела за обработка на Народната библиотека, за да се види как действа в реални условия и едва след това „Правилата” са приети като библиотечна инструкция. Това е решителна крачка в методиката на библиографската работа, акт, с който страната ни се приобщава към международните усилия за сближаване на правилата за библиографско описание в национален и международен мащаб.

Подобна е и стратегията за формиране на екип за репертоара на периодичния печат, който да е в състояние да изпълни поставените задачи. В предговора към репертоара Т. Боров заявява: „...една пълна ретроспективна библиография на българския периодичен печат ще бъде, смятаме, не само основа за историята на самия периодичен печат,

не само надежден преглед на тоя неизбежен и почти неизчерпаем извор на литература върху най-разнообразни въпроси – исторически, литературни, стопански, обществени и т.н., но същевременно една *със своеобразните средства на библиографията* направена равносметка на културното развитие на българския народ и на България в течение на стогодишен период, равносметка, която разкрива поразително убедително и конкретно редица особености на икономическия, обществено-политическия и културния живот на страната в течение на тия занимателни сто години”⁶². Изхождайки от тези задачи, в екипа за реализация на проекта са включени сътрудници от многобройни културни институции – 14 сътрудници от Българския библиографски институт, акад. Н. Михов, преподаватели от Софийския университет (проф. Ал. Бурмов), историци на българската журналистика (Г. Боршуков, Вл. Топенчаров), представители на Съюза на журналистите, на Народната библиотека, на Дирекцията на печата и др. Димитър Иванчев като ръководител на изпълнителния екип разработва теорията и методиката на репертоара. За нуждите на репертоара са проучени библиографски, литературни и архивни извори, каталози и сбирки на част от софийските и на най-важните провинциални библиотеки, на специализирани библиотеки, включително и частни сбирки. И в осъществяването на тази мащабна задача Т. Боров се придържа към научно обоснован модел за методика в работата на програмния колектив – проучване на чуждия опит; на българските предходници; уточняване на териториалните, езикови и етнически характеристики на обектите, подлежащи на библиографиране, структурата на изданието. Създаден е алгоритъм на работния процес, проведени са широки обсъждания, извършена е прецизна редакция на ръкописа преди постъпването му в издателството за печат.

Същото можем да отбележим и по отношение на репертоара на книгата. Особеното в този случай е разделянето на програмния колектив след отстраняването на Т. Боров от директорския пост на Народната библиотека. Работата по аналитичния репертоар на възрожденската книга се поема от Народната библиотека под ръководството на изявения книговед и библиограф Маньо Стоянов, а работата по репертоара на следосвобожденската книга (1844–1944 г.) продължава в ББИ, където след 1950 г. се уточнява окончателно инструкцията за библиографско установяване и описване на материала, на няколко пъти основните съставители – Цветана Желева-Йончева и Мария Вържарова преработват и редактират картотеката под ръководството на Т. Боров. Към 1964 г. картотеката може да се счита за

завършена, но отпечатването се забавя с цели 15 години* поради поредната реорганизация на информационните институции, която довежда до присъединяването на Българския библиографски институт към Народната библиотека и отстраняването на Т. Боров като негов ръководител. И макар личното му огорчение от този акт да е голямо, днес никой не може да отрече, че именно тези програмни екипи и методът им на работа имат изключителни заслуги за развитието на библиотеките, библиографията и научната информация в България. Именно тези две десетилетия след 1944 г. извеждат българското библиотечно дело на европейско ниво. Безспорният лидер в този процес, както свидетелстват редица съвременници⁶³, човекът който създава и реализира програмата за преустройството на библиотечното дело в България, който вдъхновява и обединява членовете на тези екипи, е Т. Боров.

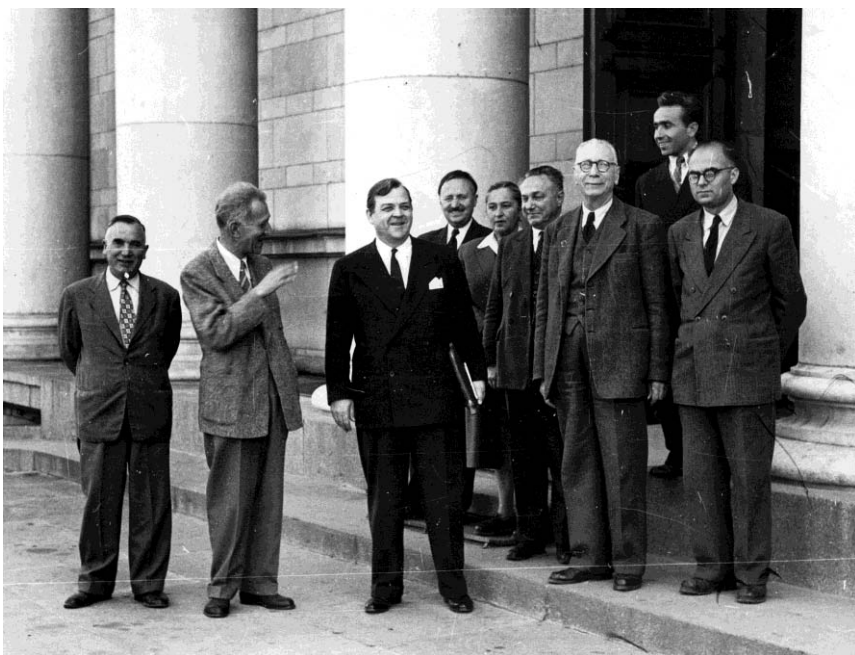
Като личност с висока организационна култура, Т. Боров осъзнава, че реализацията на такъв мащабен и сложен проект като изграждане на съвременна библиотечно-информационна система изисква продължителни усилия и създаване на качествен екип. За сътрудници в Народната библиотека и в Библиографския институт той привлича най-добрите кадри, които са налични в България през този период. Една част от тях имат библиотечна специализация, получена в чужбина, други идват в резултат от политическата чистка в Университета и дипломатическите среди. Това са хора с широка култура, научни познания и отлична езикова подготовка – качества необходими за работа на информационното поле. За да се осигури приток на кадри в Българския библиографски институт се организират курсове за висшисти, желаещи да придобият библиотечна квалификация.

За мащабите на дейността на ББИ свидетелства най-добре студията на Т. Боров „Български библиографски институт : 1941–1963 : Кратка история на едно българско начинание“⁶⁴. Няма да изброявам всички дейности на Института и приносите му в българската култура – те са отлично представено в споменатата по-горе студия.

Тук ще кажа само, че от една изостанала в информационно отношение страна, България в средата на ХХ в. създава система на националната си библиография, която покрива най-високите критерии, заявени в предложения от ЮНЕСКО „идеален модел“ на националната библиография. Тя се нарежда сред онези европейски страни, които са

* Български книги : 1878–1944. Т. 1–6. – София, 1978–1984; Т. 7, който съдържа допълнения и поправки на записите от предишните томове, се отпечатва едва в 1995 г. От показалците към изданието са отпечатани Т. 8 : Ч. 1 (1997) и Ч. 2 (2000) и Т. 9. (2006)

представили в ретроспективни библиографски репертоари своите основни видове печатни издания и са осъществили преход от ретроспективна към текуща библиографска информация. ББИ прави първите крачки за стандартизиране на библиографското описание на национално ниво, дейност, която се препоръчва и от международните институции. Институтът участва в международното сътрудничество в областта на библиографията. Активират се контактите със СССР и страните от социалистическия лагер. Поддържат се връзки с международни правителствени организации, най-вече с ЮНЕСКО. Българският библиографски институт участва в международния репертоар на преводите „Index translationum”, издаван от ЮНЕСКО, с финансовата подкрепа на тази организация се подготвя ретроспективния репертоар „Библиография на българската библиография”, ББИ подкрепя участието на България в големия международен проект „Изток – Запад” на ЮНЕСКО, сътрудничи на други чуждестранни организации като представя българския материал в „Historical periodicals” (САЩ, Калифорния), в международния репертоар на библиографски и справочни ресурси, съставен от L. N. Malclès „Les sources du travail bibliographique” и др. ББИ поддържа информационни и книгообменни връзки с 320 кореспонденти в чужбина – институти, библиотеки, редакции, славянски семинари и отделни научни работници в 43 страни.

Като директор на Българския библиографски институт Т. Боров има особени заслуги за установяване на контакти със съветски библиотеки и специалисти, някои от които стават искрени приятели на България и подпомагат дейността на Института. Макар че е възпитаник на немската библиотековедска школа, Т. Боров винаги е следил и руската теория и практика. В годините на утвърждаващо се тоталитарно общество в България той се стреми Българският библиографски институт да покрие модела на Всесъюзната книжна палата като гаранция и отпор срещу упреците за аполитичност и „недопустими идеологически концесии” в неговата дейност. И не случайно закриването на института е посрещнато с недоумение и дълбоко разочарование от такива видни представители на руското библиотечно и библиографско дело като чл. кор. на АН СССР П. Н. Берков, Д. Д. Иванов и др. През 50-те години важна задача на ББИ е пропагандирането на съветския опит и на съветската библиотечно-библиографската теория. На тази тема е посветен вторият том от „Годишника” на Института, както и редица публикации в следващите му токове. В библиографските указатели от текущата национална библиография започва да се прилага класификационната схема на Всесъюзната книжна палата. Най-силно е руското влияние по отношение на препоръчителната библиография, чиято цел е пропагандата на марксистко-ленинската идеология и подпомагане на социалистическото строителство. Институтът подготвя цяла поредица

от препоръчителни библиографски указатели, голяма част от които са редактирани от Т. Боров. Съвместно с Фундаменталната библиотека за обществени науки в Москва се подготвя и отпечатва историческата библиография „Народная Республика България”. Цялата тази библиографска активност обаче често е под прицела на идеологическата критика. Безспорната компетентност на Т. Боров, изключителната му активност в преустройството на културата в страната и в създаването на наистина модерни и действащи институции в областта на библиотечното дело и библиографията, не се оценява еднозначно от политическата власт. Както вече бе споменато, през 1949 г. е отстранен от поста директор на Народната библиотека. Като директор на ББИ също е остро критикуван за контакти с капиталистически държави, за кадровата си политика. По този повод сина му Цветан Тодоров заявява: „По ключовия въпрос с кадрите баща ми не спазваше много „партийната линия”. Неговите началници чакаха удобна възможност да го отстранят”⁶⁵. На остра критика е подложен първият том от „Годишника” на ББИ. Статията на Т. Боров „Библиотечна наука” заедно с материали на други автори в „Годишника” е определена от партийната критика като „анахронична”, „лъхаша на мухъл”, съдържаща „недопустими политически и идеологически концесии”. Т. Боров е викан на партийни събрания, карат го да си прави самокритика, за което свидетелства краткото негово встъпление към втория том от „Годишника”, изключват го от Партията. Коментирайки защо Комунистическата партия се освобождава от хората на някогашната левица, Цветан Тодоров обяснява: „[те] бяха живели и учили в Европа, наистина бяха станали компетентни в професията си. Те вече бяха неподходящи, защото властта имаше нужда само от послушници, които да дължат всичко на Партията, а не на техните усилия. Те бяха прекалено самостоятелни, мислеха, че могат да преценяват сами, за тях вече нямаше място”⁶⁶. Онова, за което Т. Боров наистина съжالياва, не са намалелите негови възможности за личностна реализация, а преди всичко невъзможността да довърши проекта си за реформа на библиотеките, проект, който той бе превърнал в своя житейска и професионална мисия. Това можем да разчетем в негови публикации⁶⁷ и в спомените на неговите близки.

За подготовката на библиотечно-информационни специалисти Създаване и трансформации на модела за висше библиотечно-информационно образование

Единственото място, от което Т. Боров не е отстранен поради късогледа и недобронамерена политика на държавни чиновници, е Катедрата по библиотекознание и библиография (впоследствие катедра

по библиотекознание и научна информация) в Софийския университет, чийто създател е той

На полето на професионалното библиотечно образование Т. Боров стъпва през 1942 г., когато е избран за частен хоноруван доцент по библиография във висшите търговски училища във Варна и Свищов. Като директор на ББИ прави практически стъпки за подготовка на библиотекари с висше образование чрез курсове за преквалификация, организирани през 1948 и 1949 г. Той е създател на една добре обмислена програма, която включва библиотечни дисциплини, книгознание и архивистика. Лекциите се водят от Т. Боров по библиотекознание и библиография, от Маньо Стоянов – по книгознание, от Иван Дуйчев – по архивистика и др. Започва превеждане и отпечатване на важни научно-изследователски публикации в областта на библиотекознанието и библиографията, главно руски, но и от западни страни, включително публикации, засягащи проблемите на специализираното библиотечно образование*.

Трайното обвързване на Т. Боров с преподавателска дейност е свързано със Софийския университет, където е избран първоначално за частен хоноруван доцент (1943), за хоноруван и после за редовен професор (1947, 1952), и за ръководител на Катедрата по библиотекознание, библиография и научна информация (1953–1969).

Темата за професионалната подготовка на библиотекари привлича неговото внимание още във времето между двете световни войни. През този период той поставя пред българското общество няколко важни въпроса, свързани с подготовката на специалисти за библиотеките.

Първият въпрос засяга статуса на самата наука „библиотекознание”, въпрос, по който се дебатира в научните среди. В 30-те години Т. Боров се включва в международна дискусия по повод появата на книгата на Фриц Милкау „Наръчник по библиотекознание” (1931) за мястото на библиотечната наука в системата на научното знание. Той подлага на критичен коментар⁶⁸ съществуващите в световната теоретична литература възгледи по въпроса дали библиотекознанието е самостоятелна наука и защитава правото му на съществуване сред научните дисциплини. В подкрепа на своята теза

*Преведена и отпечатана е книгата на К. Р. Симон „История на библиотрафията в чужбина” (1950), сборника със статии „Библиографията на СССР и страните с народна демокрация” (1954). Превеждат се и американски автори. В статията си „Библиотечна наука” Т. Боров се позовава на непубликуван доклад на Д. Ганчева, изнесен в ББИ на 1 авг. 1947 г., на тема „Библиотекарската професия в Америка и подготовката за нея” и на също непубликувания неин превод на част от книгата на Джоузеф Л. Хуилър „Напредък и проблеми на библиотекарското образование „(Ню Йорк, 1946 г.).”

той търси аргументи в различни научни и библиотечни класификации и доказва необходимостта от изследвания по библиотекознание както за развитието на самата професия, така и за добрата съвременна организация на науката, образованието и културата. Крайният му извод е, че и в България са намерили условията библиотекознанието да се впише сред научните и образователни специалности, а библиотекарството – законодателно да бъде признато за самостоятелна професия. По повод опитите да се създаде българска професионална библиотечна организация⁶⁹ през 1937 г. Т. Боров отново ясно артикулира болните въпроси на библиотекарството в страната – липса на държавна политика за развитие на библиотечното дело, липса на професионално образование, крайно недостатъчни библиотекарски длъжности, назначения без да се взема под внимание образователния ценз.

Вторият въпрос, който поставя, е въпросът за същността, смисъла на библиотечната професия. Привлича го темата за историческите трансформации в публичния образ на библиотекаря от античността до модерните времена – от учения-ерудит, през книголюба-пазител на книжните съкровища, до библиотекаря, организатор на знанието и водач на читателя в света на информацията. Това е тема на неговата встъпителна лекция в Софийския университет „От библиотекаря на Шпицвег до съвременния библиотекар“⁷⁰. Т. Боров се стреми да изгради психологическия тип на библиотекаря – личност, която е в състояние да внася ред в хаотичното многообразие на научния живот и да работи по-скоро за другите, а не за себе си и заявява: „...само извършеното в библиотеката и чрез библиотеката дава образ на културната дейност на един библиотекар днес“⁷¹.

Третият въпрос засяга професионалните компетентности на съвременния библиотекар. Т. Боров настоява въпросът за компетентностите да се разглежда в зависимост от функциите, които съответните библиотеки изпълняват в обществото и от специфичните читателски потребности на публиката. Именно въпросът за компетентностите е свързан с реформата в библиотечното образование, която той започва през 40-те години, и която се отличава от визията за библиотечно образование на Ст. Аргиров през 20-те и 30-те години на миналия век.

Преподаването на библиотечни дисциплини той свързва с две различни образователни задачи в системата на висшето образование.

Първата е свързана с необходимостта всеки студент в Университета да може да се ориентира самостоятелно в информационните ресурси, свързани с избраната от него научна специалност.

За първи път в България Т. Боров въвежда по подобие на европейските висши учебни заведения курс за информационно оgramотяване, за да се подготвят студентите като читатели на библиотеката и като потребители на библиотечно-библиографска информация. Този курс се нарича „Увод в използването на библиотеките”.

Втората задача е свързана със специализираното обучение на библиотекари. Това обучение трябва да вземе под внимание разликите във функциите и задачите на публичните и научните библиотеки – отгук и изводът, че професионалните компетентности, които трябва да се усвояват в процеса на обучение, са различни и предполагат разработването на два различни учебни плана.

На 12 септември 1949 г. при откриването на курса за библиотекари-висшисти към Българския библиографски институт Тодор Боров предлага новата формула за специализирана библиотечарска подготовка – създаване на самостоятелна специалност и Катедра по библиотечна наука към Историко-филологическия факултет на Софийския университет, а за нуждите на „народните и масови” библиотеки според тогавашната терминология – Държавен полувисш библиотечарски институт (ДБИ). Предприетата в страната образователна реформа се оказва благоприятна за решаването на въпроса с библиотечното образование. Първо се създава ДБИ (1950 г.), а две години по-късно – самостоятелна специалност и Катедра в Софийския университет⁷² в структурата на Философско-историческия факултет, чийто пръв ръководител е проф. Тодор Боров. Това е първата официално утвърдена институция на висшето библиотечно образование в България, а библиотекознанието и библиографията се вписват сред университетските специалности.

В практическата реализация на модела на специализирано библиотечно образование Т. Боров търси отговор на следните въпроси:

- Каква е чуждата практика в областта на библиотечното образование, както западна, така и източна (главно на СССР, в чиято орбита България попада след Втората световна война)?
- Каква е функционална обвързаност на библиотечното образование с реализацията на професионалния библиотекар в различни по функции и задачи библиотеки?
- Какви са съвременните задачи на библиотечната професия?
- Каква е връзката на висшето библиотечно образование с науката и научните дирения?
- Как във втората половина на XX в. трябва да извърши преход към библиотечно-информационно образование?

Тези въпроси Тодор Боров поставя в ред свои публикации. В статията „Библиотечна наука“⁷³ той изяснява на теоретични въпроси – съотношение между философските системи на науките и практическите библиотечни класификации, терминологични уточнения, предмет и задачи на съвременното библиотекознание. Моделът за библиотечно образование, който той предлага, почива на анализ на професионалната подготовка на библиотечни кадри в най-напредналите в тези области страни като СССР, САЩ и Германия. Този модел трябва да съдейства за решаването на следните задачи:

- да се създадат истински научни библиотеки в страната;
- да се създаде към Историко-филологическия факултет на Софийския университет със съдействието на ББИ отделна самостоятелна специалност – библиотековедение и самостоятелна Катедра по библиотечна наука;
- да се организират съвременни масови (публични) библиотеки, които да се превърнат в надеждна база за самообразованието на народа.

Изборът на европейския модел за висше библиотечно образование – библиотечна специалност, развиваща се в университетска среда, според Т. Боров е най-подходящ за България поради следните причини:

- *традицията* – именно в Софийския университет започва преподаването на библиотечни курсове, предназначени за висшисти, макар и факултативно;
- *авторитета* – включването на библиотекознанието и библиографията в съобществото на университетските специалности утвърждава техния академичен статут;
- *научната среда* – академичният състав на Университета, обединяващ най-добрите учени на България, гарантира високо ниво в преподаването на дисциплините, които очертават образователния „бекграунд“ на новата специалност;
- *икономическата ефективност* – спестяват се средства за издръжка на отделен преподавателски екип, за поддръжка на технически и административен персонал, на сгради и оборудване.

В учебния план на новата специалност⁷⁴ се включват библиотековедски дисциплини, засягащи историята и организация на библиотечното дело в България и в чужбина, теория и практика на библиотечното дело, обща и отраслова библиография, общо и приложно книгознание, теория и практика на архивното и музейно дело, увод в история на науката, западен език. Обучението на първите два випуска показва проблеми в този учебен план, който не постига

поставените задачи – подготовка на библиотекари в помощ на научната и изследователската работа. Този извод кара Т. Боров да се насочи към нова форма на подготовка – специализация, следвана успоредно с една основна специалност в СУ или в някое от столичните висши учебни заведения.

Нуждата от подобна радикална промяна в подготовката на библиотекари за научните библиотеки Т. Боров поставя и на международно обсъждане – на първата международна конференция на висшите библиотечни училища и институти през 1958 г. в Прага. Дебата се създаване на учебна програма, която да отговори на поставената цел – подготовка на висококвалифицирани библиотечни кадри за научните библиотеки. Пак на международно ниво в статията „Библиографията като университетски предмет” 75(подготвена и изнесена като доклад на II международна конференция на висшите библиотечни училища и институти в Берлин, 1962 г.), Т. Боров

защитава тезата за двойното университетско образование на специалиста в научната библиотека – основна специалност в една научна област, съчетана с библиотечна подготовка в рамките на втора специалност или специализация. Той полемизира с практиката на някои университети в Източна Европа, които не използват в достатъчна степен университетските възможности за специализация. На остра критика е подложена и съветската практика, която се мъчи да подготви „библиотекари въобще” за всички видове библиотеки. Неговото убеждение е, „че да се застъпи в един курс по отраслова „библиография с еднаква тежест запознаването с литературата по

всички науки (без студентът да ги е изучавал предварително, без да е специалист нито по една) значи да искаме да се „обхване необятното“⁷⁶.

Т. Боров създава нова парадигма за подготовката на библиотекари с висша квалификация в Университета. Тя обвързва образованието със знанието. Неговото модернистично разбиране за организация на знанието и на информационната инфраструктура, която трябва да го обслужва, изложена още през 40-те години на миналия век, намира опори в активния дебат през втората половина на ХХ в. за научната информация и подготовката на специалисти за тази нова и бързо развиваща се област. В цяла поредица от статии в печата⁷⁷ Т. Боров развива идеите си за това как да бъде организирана тази дейност в нашата страна и как да се подготвят кадри за нуждите на информационните центрове. Като се опира на решението на Берлинска конференция информаторите (наречани още документатори) да се подготвят заедно с библиотекарите за научните библиотеки в рамките на обособен профил на основата на отрасловата библиография, Тодор Боров вижда възможности Катедрата в Софийския университет да се заеме с тази задача.

От учебната 1964/1965 г. за първи път в България, в Катедрата в Софийския университет, се въвежда обучение по „научна информация“. Първоначално това обучение е предназначено главно за студенти от областта на техническите, точните и естествените науки. Тези от тях, които желаят да се посветят на тази специалност, надграждат над университетското си образование (не само в Софийския университет, но и в други ВУЗ) нови умения за работа в полето на знанието и са в състояние да извършват качествен и задълбочен анализ на отрасловите документални потоци. Подготовка на такова ниво хармонира с изискванията на новата работна среда и превръща информационните специалисти в помощници на учените като изпълнители на специфични задачи в изследователския процес. Макар че често цитира известната метафора на немския библиотековед Кунце, че научната информация е „продължената ръка на библиографията“, Т. Боров осъзнава необходимостта от въвеждането на специализирани дисциплини и изграждането на нови умения и привлича за преподаватели специалисти от БАН, от Централния институт за научна и техническа информация (ЦИНТИ) и други информационни организации.

Тодор Боров и ръководената от него Катедра поставят началото на прехода в България от библиотечно към библиотечно-информационно образование като моделът на това образование съдържа възможност да

се развие още в една посока – продължаващо професионално образование. Създаденият през 1983 г. съвместен Учебно-методичен център за подготовка на кадри в областта на научно-техническата информация между Софийския университет и ЦИНТИ допринася за изграждането на единна национална система за квалификация на кадрите.

Тодор Боров защитава един новаторски модел за подготовка на кадри за нуждите на научните библиотеки и на информационните центрове. Създава гъвкав учебен план в областта на библиотечно-информационното образование, гарантиращ усвояване на интердисциплинарни знания, насочени към търсене на общи изследователски и приложни полета между традиционните университетски специалности и новите професионални компетентности, нужни на библиотечно-информационните специалисти. Този проект е твърде радикален и не среща достатъчно разбиране в страната ни, но е високо оценен в чужбина. Тук няма да се спирам на недостатъците и трудностите при реализацията му, предопределени от обществените и политическите условия в България.

Оценявайки от днешна гледна точка този модел, създаден преди повече от 50 години, убедено можем да заявим, че в много посоки Тодор Боров е изпреварил времето си^{*}. Той ни завеща знаниевия модел на специализираното БИН-образование, ефективното използване на научния потенциал на университетите, конвергенцията и интеграцията в програмите за обучение на архивни и БИН-специалисти, интердисциплинарността в учебните програми, всичко това обаче оценено от позицията на здравия разум в преценката на националните възможности.

Т. Боров има несъмнени заслуги за създаването на модерни информационни институции, свързани с книгата и знанието в България. Той е убеден, че тези институции, които днес наричаме „интелигентни организации“, са от първостепенна важност за държавата, защото те създават национална култура и професионални елити, организация и ред в обществото. В рамките на двете десетилетия след 1944 г. той създава модерната организационна философия на библиотечно-информационна система и образователния

* През 2000 г. в „Guidelines for Professional Library Information Educational Programs“ международната професионална общност предлага обучението на библиотечно-информационните специалисти да се извършва на равнището на магистърската степен.

модел за подготовка на библиотечно-информационни специалисти с висше образование.

Т. Боров не е сляп подражател на чужди културни модели, но познава и цени опита на другите. Въпреки всички пречки, работи със самочувствие, с висок професионализъм, следвайки призиванието си. С цялата своя дейност той доказва как една личност с иновационно мислене, компетентност, полемична дарба, организационни умения и здрав разум може да въздейства в обществото за реализация на мащабни културни проекти.

Днес, когато културата, науката и образованието се развиват в контекста на един неолиберален проект, в който нещата, които имат значение, са икономиката и пазарът, дълг на нашето поколение е да предаде на следващото културното и духовно наследство на Тодор Боров, за да продължи безкрайният процес на културна приемственост.

¹Българската книга. // *Развигор*, II, № 70, 17 юни 1922, с. 1

²Ден на българската книга. // *Лит. глас*, I, № 33, 28 апр. 1929, с. 1; Книгата и човека. // *Лит. глас*, I, № 38, 2 юни 1929, с. 1.

³Бълг. книга, I, 1930, № 1 (15 ян.–15 февр.), с. 1–4.

⁴По пътя към вечните книги. // АБВ, № 48, 25 ноем. 1980, с. 1.

⁵И книгознанието е наука : Непубликувана лекция.

⁶Пак там.

⁷По този въпрос вж Янакиева, Татяна. Тодор Боров и българската литературоведска библиография. // Библиография и литература. – София, 2001, с. 97–105.

⁸Тодоров, Цветан. Дълг и наслада : Един живот на посредник : Разговори с Катрин Портвен : Прев. на фр. ез. Тодорина Атанасова. – София, 2003, с. 19.

⁹Книжовни трудове на д-р Ив. Д. Шишманов : Библиогр. преглед. // Сб. в чест на проф. Ив. Д. Шишманов по случай тридесетгодишната му научна дейност (1889 – 1919). – София, 1920, с. 1–13.

¹⁰Една бележка за новото пълно издание на Пенчо Славейковата „Кървава песен”. // *Възход*, I, 1920, № 2, с. 70–73.

¹¹Верлен у нас. // *Развигор*, I, № 4, 30 ян.1921, с. 3; Към „Верлен у нас”. // *Развигор*, I, № 5, 6 февр. 1921, с. 4.; Достоевски в България. Материали. // *Развигор*, I, № 45, 12 ноем. 1921, с. 4; За Достоевски у нас. // *Развигор*, II, № 52, 4 февр. 1922, с. 4–5; Гете на български. Библиографски преглед. // *Развигор*, II, № 61, 8 апр. 1922, с. 3; Гете на български. [Бел.]. // *Развигор*, II, № 63, 22 апр. 1922, с. 4; Петьофи на български. // *Развигор*, III, № 121, 9 юни 1923, с. 3.

Разширена, статията за рецепцията на Гьоте в България, е печатана по-късно в „*Slavische Rundschau*” (1931 г.) и е допълнена във в. „*Мир*” (1932 г.)

¹²Книжовната дейност на Елин Пелин : Критико-библиографски преглед. // *Развигор*, II, № 65, 6 май 1922, с. 2–3.

¹³ Елин Пелин в нашата литература : Общи впечатления. // Сб. Елин Пелин. 2 апр. 1922. Под ред. на Ал. Балабанов. – София, 1922. – с. 57–59.

¹⁴ Литературната дейност на Ал. Балабанов. // Александър Балабанов: Из един живот : 1898–1934. – София, 1934. с. 565–588.

¹⁵ Издания на Христо Смирненски. // Год. Бълг. библиогр. инст. Елин Пелин, 5, 1956, с. 52–101.

¹⁶ За изданията и текста на Ботевите песни. // Ботев, Хр. Песни и стихотворения. – София, 1949, с. 43–46.

¹⁷ Янакиева, Татяна. Библиография и литература. – София, 2001, с. 101.

¹⁸ Гогол в България. // Изв. Инст. бълг. лит., 1, 1952, с. 81–89

¹⁹ Чехов и България. // Чехов и България : За 50-год. от смъртта на А. П. Чехов. – София, 1955, с. 1–94.

²⁰ Руската литература на XVIII в. в България през епохата на Възраждането: Критико-библиогр. преглед на досегашните проучвания. // Год. СУ. Филос.-истор. Фак., 59, № 3 (1965), 1966, с. 307–336.

²¹ Маяковски в България : Критико-библиогр. очерк. // Маяковски в България : Библиогр. – София, 1950, с. 127–135.

²² По-подробно по този въпрос вж Янакиева, Татяна. Суверенност на текста като информационен обект в библиографския запис” // Библиотечното сътрудничество – настояще и бъдеще. Идеи и проекти за изследвания в областта на писмените комуникации : Докл. XIII нац. науч. конф. СБИР, 5 – 6 юни 2003г. – София, 2003, с. 134–137.

²³ Нашата библиография. // *Развигор*, I, № 14, 9 апр. 1921, с. 2.

²⁴ Една необходима библиография [аналитична библиография на българския периодичен печат]. // *Развигор*, II, № 62, 15 апр. 1922, с. 1–2.

²⁵ Библиография на С. Чилингиров. // *Развигор*, II, № 64, 29 апр. 1922, с. 2.

²⁶ Излишни библиографии. // *Пролом*, II, 1923, № 15–16, с. 486–494.

²⁷ Пак там, с. 489.

²⁸ Книгата и човека. [Уводна]. // *Лит. глас*, I, № 38, 2 юни 1929, с. 1.

²⁹ Библиографските списания в света. Index bibliographicus. // *Бълг. книга*, I, 1930, № 3, с. 322.

³⁰ Пак там, с. 322.

³¹ Българската литература в чуждите енциклопедии // *Бълг. книга*, I, 1930, № 1, с. 84–86.

³² Научни трудове на българи в преценка на чужденци. // *Бълг. книга*, I, 1930, № 2, с. 191.

³³ България пред чужденците. // *Лит. глас*, II, № 75, 17 май 1930, с. 1 – 2.

³⁴ Slavische Rundschau за България. // *Бълг. книга*, I, 1930, № 2 (март), с. 194–195.

³⁵ „Българска книга” пред чужденците”. // *Бълг. книга*, I, 1930, № 3, с. 302–303.

³⁶ Чужденците за България: Bulgarien und Bulgaren im Urteil des Auslandes. 2. Werke in deutscher Sprache. // *Бълг. книга*, I, 1930, № 1, с. 80–82.

³⁷ Науките в България днес. // *Бълг. книга*, I, 1930, № 4-5, с. 433.

³⁸ Пак там, с. 433.

³⁹ За нашата Народна библиотека. // *Пролом*, I, 1922, № 10, с. 330.

⁴⁰ *Мир*, XXXIX, № 10017, 2 дек. 1933, с. 3

⁴¹ *Мир*, XXXVII, № 9317, 31 юли 1931, с. 3.

⁴² Цит. съч, с. 3.

⁴³ Книжарски каталози. // *Мир*, XXXVII, № 9190, 26 февр. 1931, с. 3

⁴⁴ За нашите архиви. // *Отец Паусий*, IV, 1931, № 11, с. 160–161.

⁴⁵ Пак там, с. 160.

-
- ⁴⁶ *Учил. преглед*, XXXI, 1932, № 1 ян., с. 120–136.
- ⁴⁷ Книги. Библиотеки. Библиография. - София, 1941, с. 111–112.
- ⁴⁸ *Мир*, XXXIX, № 10023, 9 дек. 1933, с. 3.
- ⁴⁹ *Мир*, XXXIX, № 10017, 2 дек. 1933, с. 3.
- ⁵⁰ *Бълг. мисъл*, XV, 1940, № 1, с. 51–56.
- ⁵¹ *Мир* XXXIX, № 9914, 31 юли 1933, с. 3.
- ⁵² За нашата Народна библиотека. // *Пролом*, I, 1922, № 10, с. 333.
- ⁵³ В: Книги. Библиотеки. Библиография. София, 1941, с. 76–153.
- ⁵⁴ Пак там.
- ⁵⁵ Пак там, с. 121 – 146 : Конкурсът за Народна библиотека.
- ⁵⁶ Защо ни е нужен Български библиографски институт? Беседа пред приятели. – София: п-ца Книпеграф, 1941. – 31 с.
- ⁵⁷ Тодоров, Цветан. Цит. съч., с. 19.
- ⁵⁸ Боров, Тодор. Книга и литература : Студии, статии 1923 – 1980 и малко спомени. – София, 198, с. 392–446.
- ⁵⁹ Българската първична национална библиография. // Сб. в чест на акад. Александър Теодоров-Балан: По случай деветдесет и петата му годишнина. – София, 1956, с. 124.
- ⁶⁰ Пак там, с. 126.
- ⁶¹ За първата библиотечна инструкция. // Правила за описване на книги в народните библиотеки : Проект. – София, 1947, с. 3–6.
- ⁶² Репертоар на българския периодичен печат 1844–1944 : [Предговор]. // Български периодичен печат 1844 – 1944: Аногиран библиогр. указател. – София, 1962, с. 21.
- ⁶³ Троянова, Божана. Професор Тодор Боров като библиотекар. // *Библиотека*, VIII, 2001, № 2, с. 29–31
- ⁶⁴ Книга и литература : Студии, статии 1923–1980 и малко спомени. – София, 1981, с. 279–306.
- ⁶⁵ Тодоров, Цв. Цит. съч., с.20.
- ⁶⁶ Пак там, с. 22.
- ⁶⁷ Вж Визитната карта на българската култура. // *Отеч. фронт*, XXIX, №8390, 29 септ. 1971; Цв. Тодоров, Цит. съч., с.23.
- ⁶⁸ Библиотечна наука. // *Мир*, XXXVII, № 9250, 12 май 1931, с. 3.
- ⁶⁹ Организацията на българските библиотекарски. // *Бълг. мисъл*, XIII, 1938, № 1, с. 59–68.
- ⁷⁰ От библиотекаря на Шпицвег до съвременния библиотекар. // *Год. на Соф. Унив. Ист.-филол. фак.*, 42 (1945–1946), 1946, с. 1–20.
- ⁷¹ Пак там.
- ⁷² Янакиева, Татяна. Създаване и развитие на библиотечното образование в СУ «Св. Климент Охридски» : Специфика и интегритет в съобществото на университетските дисциплини. // *Год. СУ. Филос. фак. Кн. Библиотечно-информ. науки*, т. 1, 2008, с. 5–43.
- ⁷³ Библиотечна наука. // *Год. Бълг. библиогр. инст.*, 1, (1945–1946), 1948, с. 304–320.
- ⁷⁴ Янакиева, Татяна. Създаване и развитие на библиотечното образование в СУ... с. 16–17.
- ⁷⁵ Библиографията като университетски предмет. // *Год. бълг. библиогр. инст.*, 8 (1961), 1962, с. 5–18.
- ⁷⁶ Боров, Тодор. Живот с книги : 1942–1972. – София, 1973, с. 71.
- ⁷⁷ Как да подготвим кадри за научно-техническата информация. // *Библиотекар*, XII, 1965, № 4, с. 28–34; *Проблеми на висшето образование*, III, 1965, № 2, с. 27–33; Ефикасна научна информация – важен лост при движението

напред. // *Раб. дело*, XXXII, № 24, 23 февр. 1959; Изграждане на библиографско-документационна служба в Институт за икономика на селското стопанство (На примера на институт за икономика на селското стопанство. Сътрудничество на социалистическите страни в тази област). // *Год. СУ. Филос.-истор. фак.*, 54, 1960 (1961), кн. 1, 259–280.